

განვითარებული შუა საუკუნეების ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები დმანისიდან

საკვანძო სიტყვები: არქეოლოგიური გათხრები, შუა საუკუნეები, სამაროვანი, მემორიალური ძეგლი, სამარხი, ინდივიდუალური სამარხი, კოლექტიური სამარხი, ორმოსამარხი, ქვის სამარხი, საფლავის ქვა, ჩონჩხი, ეპიტაფია, ასომთავრული წარწერა, ქართულწარწერიანი საფლავის ქვა, სამარხეული ინვენტარი, დაკრძალვის წესი, მონეტა

შესავალი

ქართულწარწერიანი მემორიალური ძეგლები, რომლებიც დანამდვილებით განვითარებული შუა საუკუნეების ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში (XI-XIV სს) ექცევა, დღეს ჩვენს ხელთ არსებული ისტორიულ-არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, უაღრესად დიდი იშვიათობაა. ამ რიგის ძეგლებზე საუბრისას, ბედნიერი შემთხვევის წყალობით საქართველოში აღმოჩენილი სულ რამდენიმე ეპიტაფიანი საფლავის ქვა შეიძლება გავიხსენოთ რუსთავიდან, დმანისის მუნიციპალიტეტის ნასოფლარ ვარძაგარადან, გელათიდან და სხვ. [ჭილაშვილი 1958:148-149; ბერძენიშვილი 1998:69-72; სილოგავა 2000:26; 153, სურ. 9; 164, სურ. 24].¹ აღნიშნული თემის შესახებ არსებული მონაცემების ესოდენმა სიმცირემ, სამეცნიერო წრეებში სხვადასხვა მოსაზრება გააჩინა იმის თაობაზე, თუ რა ფაქტორებით შეიძლებოდა ყოფილიყო განპირობებული ეს მოვლენა. მაგალითად, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ასეთი ვითარების მიზეზი შეიძლებოდა ყოფილიყო ადრე შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული, ინდივიდუალური სამარხის მოშლის წესი და კოლექტიური დაკრძალვის წესის გავრცელება, რომელიც

1 ამ შემთხვევაში გამონაკლისია დღევანდელ სომხეთში, ისტორიული ქართული პროვინციის – ლორეს ტერიტორიაზე, XII-XIII საუკუნეების ქალკედონურ ტაძრებთან გამოვლენილი მემორიალური ხასიათის ეპიგრაფიკული ძეგლები [Մուրադյան 1966:30-48; ჯოჯუა, გაგოშიძე 2012-2013:258-331].

სამარხის დროდადრო გახსნას და ხელახლა დახურვას მოითხოვდა. ამდენად, არსებული ვითარება, კოლექტიურ სამარხზე კონკრეტული გარდაცვლილი პირისადმი წარწერიანი მონუმენტის აღმართვას აზრს უკარგავდა [ლომთათიძე 1977:74; ნადირაძე 2001:106]. კიდევ ერთი მოსაზრების მიხედვით, ქართველებს გვიან შუა საუკუნეებამდე ტრადიციად არ ჰქონდათ საფლავის ქვაზე წარწერის შესრულება. ამითვე ხსნიდნენ უშუალოდ დმანისის ნაქალაქარის სამაროვანზე, სხვა, არაბულ და სომხურწარწერიანი მემორიალური ძეგლების გვერდით ქართულწარწერიანი ქვების არარსებობასაც [მუსხელიშვილი 1938:441].

ეს სტატია ეძღვნება დმანისის სამაროვანზე აღმოჩენილი ორი ქართულწარწერიანი საფლავის ქვის სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანას და მათთან დაკავშირებული საველე-არქეოლოგიური დოკუმენტაციის პუბლიკაციას;² იმედი გვაქვს, რომ პუბლიკაციაში წარმოდგენილი მცდელობა ამ ძეგლების ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური ნიშნებით განსაზღვრისა, გარკვეულწილად ხელს შეუწყობს ზემოთ აღნიშნული პრობლემის გადაჭრას.

ნაქალაქარი დმანისი

დმანისი მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლია აქ წარმოდგენილი სამი ძირითადი ეპოქით – ქვედა პალეოლითის სადგომ-ადგილსაპოვებლით, გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის ნამოსახლარით და შუა საუკუნეების ქალაქის ვრცელი არქეოლოგიური, ისტორიულ-არქიტექტურული ნაშთებით. ეს უკანასკნელი ჩვენი კვლევის უშუალო საგანია.

დმანისის შუა საუკუნეების ნაქალაქარი (მოიცავს 13 ჰა) მდინარეების, მაშავერასა და ფინეზაურის შესართავთან წარმოქმნილ მაღალ ვულკანურ კონცხზეა განლაგებული (სურ. 1). გალავნითა და შიდაციხით დაცულ ქალაქის ტერიტორიას სამხრეთიდან მთის ფერდობზე მდებარე ქალაქის სამაროვანი (დაახ. 25 ჰა) აკრავს (სურ. 2). მდინარე მაშავერას ხეობაში, ნაქალაქარის ჩრდილო-დასავლეთით, ქალაქის ერთ-ერთი გარეუბანი – კლდეში ნაკვეთი, ოთხ იარუსად განლაგებული ათეულობით კლდის სახლია შემორჩენილი. ნაქალაქარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დღევანდელ სოფელ პატარა დმანისის ადგი-

2 აღნიშნულ თემაზე მასალის პუბლიკაცია ადრევე გვქონდა დაგეგმილი. მაგრამ, გამომდინარე იქიდან, რომ უშუალოდ მასალას იმ დროისთვის ვერ მივაკვლიეთ, ხოლო სხვა, ჩვენს ხელთ არსებული საველე-არქეოლოგიური დოკუმენტაცია არ იძლეოდა მისი სრულყოფილად წარმოჩენის საშუალებას, დმანისის სამაროვნის შესახებ ჩვენ მიერ გამოქვეყნებულ სტატიაში განსახილველ ქართულწარწერიან საფლავის ქვებს მხოლოდ ზოგადად შევეხეთ [ჩხვიმიანი 2009:334-345].

ლას შემორჩენილია საზოგადოებრივ აბანოთა სამი კომპლექსი. აქვე, ძველ საქარავნო გზასთან, უნდა არსებულიყო ფუნდუკ-ქარვასლები და სხვა სავაჭრო ადგილები.

ამდენად, მიუხედავად იმისა, რომ ტერიტორია ნაქალაქარადაა ქცეული, აქ დღეისთვის მაინც იკითხება ოდესღაც ძლიერი ქალაქის სტრუქტურული ნაწილები: 1. ქალაქის თავდაცვითი სისტემა – შიდა-ციხე, ქალაქის გალავანი და კარიბჭე, საიდუმლო გვირაბი; 2. ქალაქის შიდაუბნები (რელიგიურ-ეთნიკური, საწარმოო ტერიტორიები); 3. ქალაქის გარეუბნები – სამოსახლო, სავაჭრო, სამეურნეო-საწარმოო, საზოგადოებრივი დანიშნულების ადგილები; 4. ქალაქის სამაროვანი; 5. ქალაქის ეკონომიკური რაიონი ქალაქისპირა სოფლებით.

ადრე შუა საუკუნეებში დმანისში დაბის ტიპის დასახლების არსებობა არქეოლოგიურადაა დადასტურებული [კოპალიანი 1996:62-63; Джапаридзе 1980:272-273]. IX საუკუნიდან აქ ციხის აშენება და ქალაქის ეტაპობრივი ჩამოყალიბება იწყება. წერილობით წყაროებშიც დმანისი სწორედ ამ პერიოდიდან იჩენს თავს, კერძოდ „მატიანე ქართლისაჲში“ [ქართლის ცხოვრება 1955:257]. დმანისის ქალაქობის პირველ ეტაპზე – IX-XI სს-ში, ის არაბების, ტაშირ-ძორაგეტის სომხური სამეფოს [ქუთათელაძე 2001:102] და თურქ-სელჯუკთა მფლობელობაშია. შემდგომ, დავით აღმაშენებლიდან მოყოლებული, დმანისი ქართველ მეფეთა სამეფო ქალაქი ხდება [ქართლის ცხოვრება 1955:340-344]. მას მეფის მიერ დანიშნული მოხელე – ამირა მართავს [ბერძენიშვილი 1964:751]. XII-XIV საუკუნეებში, ქალაქობის მეორე ეტაპზე, დმანისი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი, სამეფოს სამხრეთი საზღვრის თავდაცვითი სისტემის ნაწილი ხდება [კოპალიანი 2002:43-44] და საქართველოს სამეფოს საერთო სავაჭრო-ეკონომიკურ სისტემაში ჩართული, თავისი განვითარების მაქსიმუმს აღწევს. დასტურდება აქტიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები გარესამყაროსთან [იაკუთი 1964:57]. ამ ყოველივეს კი, სხვა ფაქტორებთან ერთად, დიდწილად ქალაქის მნიშვნელოვან სავაჭრო გზებზე მდებარეობაც განაპირობებდა [ჯაფარიძე 1998:19-37].

არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ქალაქში დაწინაურებული ჩანს ვაჭრობა, ხელოსნობის დარგები: მოჭიქული და მოუჭიქავი კერამიკის [მიწიშვილი 1969:69-71], მინის ნაწარმის წარმოება [ჩხატარაიშვილი 1978:39; Джапаридзе... 1987:115-117], მეტალურგია, საფეიქრო საქმიანობა და ტყავის დამუშავება [კერესელიძე 1978:13-17], მცენარეული ზეთის წარმოება [ჯაფარიძე 1969:69] თუ სხვ. იქმნება ზარაფხანა და იჭრება სპილენძის ფული [„ფული საქართველოში“ 2000:54; ჯალალანია, ჯაფარიძე 1987:20]. იზრდება ქალაქის მოსახლეობა. დმანისი

ყალიბდება, როგორც აღმოსავლურ-ქართული მრავალეთნიკური ქალაქი. მოსახლეობის ეთნიკურ-კონფესიური სურათის ცვლილებები კარგადაა ასახული ქალაქის სამაროვანზე ისლამურ-არაბული [კახიანი 1960; ჯაფარიძე 1984:18-27] და სომხურწარწერიანი მემორიალური ძეგლების [მელიქსეთ-ბეგი 1954:158-161] გაჩენით და ასევე უშუალოდ ქალაქის ტერიტორიაზე ქართული ეკლესიების გვერდით სომხური მცირე ეკლესიების, მეჩეთებისა და მუსლიმური სასწავლებლის, მედრესეს აგებით [ჩხვიმია 2011:217-218].

XIV საუკუნის ბოლოს ქალაქი თემურ ლენგის შემოსევათა შედეგად ნადგურდება და აქედან მოყოლებული XVIII საუკუნის ბოლომდე, დმანისის ხსენებისას იგულისხმება არა ქალაქი, არამედ ბარათაშვილთა საფეოდალო გვარის მიერ აღდგენილი ციხე და სოფლის ტიპის მცირე სამოსახლო პუნქტი. ამის გამოხატულებაა XVII საუკუნის ერთ-ერთ წარწერაში (ქვევრზე) დმანისის მთავარი საკათედრო ტაძრის მოხსენიება, როგორც „სოფლის ეკლესიისა“ [კოპალიანი 1998:81].

ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა XX საუკუნის 30-იან წლებში დაიწყო და 60-იან წლებში გაგრძელდა. ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლა ამჟამადც წარმოებს. ამ სამუშაოების შედეგად გამოვლენილია არაერთი საყურადღებო არქეოლოგიური არტეფაქტი და ძეგლი, მნიშვნელოვანი მასალა საქართველოს შუა საუკუნეების ქალაქების ისტორიის შესასწავლად.

აღნიშნული მასალის საყურადღებო რიცხვს განეკუთვნება დმანისის სამაროვანზე აღმოჩენილი ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები.

ქალაქის სამაროვანი

როგორც ზემოთ ითქვა, სამაროვანს საკმაოდ დიდი ფართობი (დაახ. 25 ჰა) უკავია და იგი ქალაქს უშუალოდ სამხრეთიდან ეკვრის (სურ. 2). აღნიშნულ ტერიტორიაზე, ქვედა დონეზე, ხშირია გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის სამარხთა გამოვლენის შემთხვევებიც [Джапаридзе... 1991:108], რაც ნაქალაქარის ტერიტორიაზე, ადრეულ ქვედა ფენებში გამოვლენილ ამავე პერიოდის ნამოსახლართან უნდა იყოს დაკავშირებული [რეზესიძე 2011:36-52]. ამავე სამაროვნის ტერიტორიაზე გვხვდება ადრე შუა საუკუნეების, ქალაქობის წინარე პერიოდის სამარხებიც [Джапаридзе 1980:273]. დაბოლოს, ქალაქობის პერიოდის – განვითარებული შუა საუკუნეების დროინდელი, რამდენიმე იარუსიანი სამაროვანი. აქვეა დაფიქსირებული გვიანი შუა საუკუნეების დროინდელი სამარხების ჯგუფიც [ჯაფარიძე, ართილაყვა 1971:65-66].

ქალაქობის პერიოდის სამაროვანი მიწისზედა მემორიალური ძეგლების მიხედვით, ასევე მიცვალებულთა დაკრძალვის წესით, როგორც ჩანს, ორი განსხვავებული ნაწილისაგან შედგებოდა – ქრისტიანული და მუსლიმური უბნებისგან. სავარაუდოდ, სამაროვნის ქრისტიანულ ნაწილში იკრძალებოდნენ როგორც დმანისელი ქალკედონისტი ქართველები, ისე დმანისელი გრიგორიანი სომხები.

მუსლიმური მემორიალური ძეგლები განსხვავებულია. ვხვდებით სტელის ფორმის ბრტყელ საფლავის ქვებს, ხშირ შემთხვევაში სამკუთხა თავით და რელიეფური წარწერებით საფასადო, აღმოსავლეთის წახნაგზე; გვხვდება სარკოფაგის ტიპის ჰორიზონტალური განლაგების ქვები, ორფერდა ზედაპირით და თავთან ოთხ ან ხუთ-წახნაგოვანი პრიზმისებრი შვერილით, რელიეფური არაბული წარწერებით, ამჯერად სამხრეთ და ჩრდილოეთ წახნაგებზე. მსგავსი ტიპის საფლავის ქვები ხშირ შემთხვევაში სწორკუთხოვან, მართკუთხედის ფორმის ბრტყელ კვარცხლბეკებზე, მათზე სპეციალურად ამოჭრილ ფოსოში ზის [ჯაფარიძე 1984:20]. დმანისის სამაროვანზე ათზე მეტი მავზოლეუმის ნაშთი დასტურდება. ყველა მავზოლეუმი გუმბათიანია, რომლებიც, თავის მხრივ, შენობის ტრომპებს ეყრდნობა. აღნიშნული შენობები ერთმანეთისგან გეგმარებით განსხვავდება. ვხვდებით ოთხკუთხა, კვადრატის ფორმის მავზოლეუმებს; ასეთივე ფორმის, გარედან კუთხეებჩამოთლილ მავზოლეუმებს; ექვს და რვაწახნაგოვანი გეგმარების, შიგნიდან წრიული ფორმის მავზოლეუმებს და წრიულ მავზოლეუმებს [მუსხელიშვილი 1938:431-432; ჩხვიმიანი 2009:336-337]. მავზოლეუმებში ვხვდებით როგორც ქვის ფილებით დახურულ ორმოსამარხებს, ისე ქვის ფილებისგან შედგენილ, ფილებითვე გადახურულ ქვის სამარხებს. ვხვდებით აგურით ამოშენებულ, შეისრული თალით გადახურულ სამარხებს. სამარხები აღმოსავლეთ-დასავლეთის დამხრობისაა, მიცვალებულები გაშობილ პოზაში წვანან, თავით დასავლეთისკენ, სახით სამხრეთისკენ (ეს უკანასკნელი დმანისისთვის ქალაქ მექის, შესაბამისად, ყიბლის სამხრეთით მდებარეობას უკავშირდება. ამდენად დმანისელი მუსლიმები სახით სწორედ რომ მექისკენ მიმართული იკრძალებოდნენ). მიცვალებულებს ხელები სხეულის გასწვრივ აქვთ დაწყობილი, რიგ შემთხვევებში მარცხენა ხელი მოხრილია და იდაყვეშ მდებარე მტევანი მუცელზე დევს ან მიტანილია ნიკაპთან [ჯაფარიძე 1972:52-55].

დმანისის სამაროვნის ქრისტიანული, ქართული და სომხური საფლავების დიდი ნაწილი ქვის ბრტყელი ფილებით გადახურული ორმოსამარხებია, ნაწილი კი ქვის სამარხები. ორმოსამარხები, რომელთაც არ გააჩნიათ გადახურვის ქვის ფილები, შესაძლოა, დახურული ყოფი-

ლიყო ხის ძელებით. მათი კვალი დღეისთვის გამქრალია. მიცვალებულები აღმოსავლეთ-დასავლეთის დამხრობით, გულაღმა გაშოტილი, თავით დასავლეთით, გულმკერდზე დაწყობილი ხელებით არიან დაკრძალულნი. ამ ტიპის სამარხების მიწისზედა მემორიალებად გამოყენებული ყოფილა სტელის მაგვარი ბრტყელი ან ოთხწახნაგოვანი ქვები, ჯვრის, სხვადასხვა ორნამენტის გამოსახულებით და, იშვიათად, წარწერით. გვხვდება სარკოფაგის ფორმის ორფერდა ზედაპირიანი, ჰორიზონტულად დაწვენილი საფლავის ქვები; მათ გვერდებზე, არცთუ იშვიათად, ცრუ თალების გამოსახულებების რიგი გაუყვება, რაც დარბაზული ეკლესიის მოდელისა და მისი გადახურვის იმიტაციის გამოსახატულებას უნდა წარმოადგენდეს. არის შემთხვევები, როდესაც მსგავსი ჰორიზონტული ორიენტაციის ქვები, ისევე როგორც მუსლიმური საფლავის ქვები, ბრტყელ კვარცხლბეკზე დგას. იშვიათად ასეთი მოგრძო ფორმის საფლავის ქვების თავთან სტელის ტიპის საფლავის ქვებია აღმართული. არცთუ იშვიათად საფლავის ქვებად სწორკუთხოვანი, მოგრძო ფორმის, მეტ-ნაკლები სიზუსტით ნათალი ბრტყელი ქვებია გამოყენებული. სამაროვანზე გვხვდება ქვაჯვრებიც და სომხური ე.წ. „ხაჩკარებიც“.

ზოგადად, შუა საუკუნეების სამარხების უმრავლესობა უინვენტაროა, თუმცა, ამავე დროს, ვხვდებით ინვენტარიან სამარხებსაც, სამაროვნის როგორც ქრისტიანულ, ისე მუსლიმურ უბნებზე (ინვენტარიანი სამარხებიდან ჭარბობს ბავშვებისთვის განკუთვნილი სამარხები – ჯ. ჩ.). სამარხეული ინვენტარი ძირითადად წარმოდგენილია სამკაულის სახით: სამაჯურებით (ლითონის, მინის), მძივებით (სხვადასხვა ფორმის, გიშრის, ქარვის, სარდიონის, მინის, ე.წ. ფაიანსის, ვერცხლის და სხვ.), საყურეებით, ბეჭდებით (რკინის, მინის, ვერცხლის და სხვ.). სამარხეულ ინვენტარში თითქმის არ გვხვდება ჭურჭელი და სხვა ყოფითი ნივთები [გოჩიაშვილი 1986:52].

უთუოდ დაკრძალვის რიტუალთან, ქრისტიანული წესის აგებასთან და მიცვალებულთა სულის მოხსენიებასთან იქნებოდა დაკავშირებული სამაროვანზე მდებარე წმინდა თევდორეს სახელობის ერთნავიანი დარბაზული ეკლესია [ჩხვიმიანი 2009:340]. რაც შეეხება სამაროვანზევე არქეოლოგიურად გამოვლენილ ორ მცირე, დარბაზულ ეკლესიას, მათ საგვარეულო ეკვდერის ფუნქცია უნდა ჰქონოდათ, სადაც ერთი ოჯახის, გვარის წევრები იკრძალებოდნენ [Джапаридзе... 1987:109].

დმანისის სამაროვნის არაბულ და სომხურწარწერიანი საფლავის ქვები, რომლებიც XIII-XIV საუკუნეებით თარიღდება, თავის დროზე

შესწავლილი აქვთ: ვ. კრაჩოვსკაიას, ლ. მელიქსეთ-ბეგს, ც. კახიანს [Крачковская 1951; მელიქსეთ-ბეგი 1954; კახიანი 1965].

ამათგან განსხვავებით, თითქმის არაფერი ვიცით დმანისის ქალაქობის პერიოდის ამავე სამაროვნის ქართულწარწერიან მემორიალურ ძეგლებზე. ზოგად ცნობას ასეთი საფლავის ქვების აღმოჩენის შესახებ ვხვდებით ორჯერ – 1977 და 1986 წლების არქეოლოგიური გათხრების ანგარიშებში [Джапаридзе 1980:273; Джапаридзе... 1991:108], თუმცა, როგორც ითქვა, აღმოჩენილი სამარხები და მათი საფლავის ქვები ცალკე კვლევის საგანი არ გამხდარა. ვგულისხმობთ ტიპოლოგიურ, ხელოვნებათმცოდნეობით, პალეოგრაფიულ ანალიზს.

საერთოდ კი, უკანასკნელ ხანებამდე, მკვლევართა განწყობა ამ პრობლემისადმი იქითკენ იხრებოდა, რომ თითქოსდა დმანისის სამაროვანზე, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოს სხვა იმავდროულ არქეოლოგიურ ძეგლებზე, განვითარებული შუა საუკუნეების პერიოდის ქართულეპიტაფიანი მემორიალური ძეგლები ძნელად თუ შეიძლებოდა აღმოჩენილიყო.³ ამდენად, აღნიშნულ პრობლემასთან დაკავშირებულ ფაქტობრივ მასალებში ახალი ინფორმაციის შემოტანა, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვნად წინგადადგმული ნაბიჯი იქნება.

დმანისის სამაროვნის სამხრეთი უბნის V კვადრატის გათხრები⁴

ქალაქის სამაროვნის სამხრეთ ნაწილმა, რომელიც ქრისტიანული უბანია, იმთავითვე მიიქცია არქეოლოგთა ყურადღება, რადგან მიწის ზედაპირიდან ჩანდა მართკუთხა პარალელოპიპედის ფორმის სტელები, რომელთა საფლავის მემორიალურ ქვებთან იდენტიფიცირება ეჭვს არ იწვევდა (სურ. 3). 1976 წელს აქ დაიწყო გათხრები (კვადრატი V), 5.0x6.0 მ ფართობზე. მიწის შრის განსაზღვრული სისქის მოხსნის შემდგომ გამოჩენილი საფლავის ქვების მიხედვით, როგორც თავიდან ჩანდა, აღნიშნულ განათხარში 11 სამარხი უნდა ყოფილიყო მოწყობილი (სურ. 4). განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა №5 და №6 სამარხები (სურ. 5-6). მათგან ერთ-ერთში, №5 სამარხზე აღმართული აღმოჩნდა წარწერიანი საფლავის ქვა [ჯაფარიძე 1976:11, ტაბ.

3 თუმცა, თემასთან დაკავშირებული, ადრე არსებული მწირი მასალის ჩათვლით, განვითარებულ შუა საუკუნეებში საფლავის ქვებზე ეპიტაფიების გამოსახვის გავრცელებული ტრადიციის სასარგებლოდ მეტყველებს ბოლო დროის ახალი აღმოჩენები [ლანჩავა, ისაკაძე, ზუაძე 2011]. ამდენად, თემასთან დაკავშირებით მომავალში, არქეოლოგიურ მონაპოვრებში ახალი მასალების გამოვლენის შანსი დიდია.

4 სამაროვნის არქეოლოგიური გათხრების უშუალო ხელმძღვანელი მ. გოჩიაშვილი.

XVIII-XIX].⁵ 1976 წელს V კვადრატში გაითხარა №1 სამარხი, სადაც ზრდასრული ადამიანის ნეშტთან ერთად აღმოჩნდა პატარა ბავშვის ჩონჩხიც, ზრდასრულ ადამიანის თავის ქალასთან კი – თამარ-დავითის 1200 წელს მოჭრილი სპილენძის მონეტა [Джапаридзе, Гамбашидзе 1979:213-214].

ამ ფართობზე გათხრები 1977 წელსაც გაგრძელდა [Джапаридзе 1978:483].⁶ საბოლოოდ, სულ აღნიშნულ კვადრატში 15 საფლავის ქვა აღმოჩნდა. ასევე, კვადრატში აღმოჩნდა მიცვალებულთა ნეშტები, რომელთაც არ გააჩნდათ საფლავის ქვები.⁷ საერთო ჯამში კვადრატის თხრილში 20 ინდივიდის ჩონჩხი დადასტურდა. მათი დიდი უმრავლესობა ზედა დონეზე, h – 2.25-2.50 მეტრ სიღრმეზე დაფიქსირდა (სურ. 8). ქვედა დონეზე (სურ. 9) h – 3.0 მეტრ სიღრმეზე გამოვლენილი ერთ-ერთი (ჩასწორებული და სტატიაში მოცემული ნუმერაციით №14) სამარხი მასში აღმოჩენილი ინვენტარით – ე.წ. ბროწეულისთავიანი საკინძით და მძივებით IV-V საუკუნეებით დათარიღდა [Джапаридзе 1980:272-273]. სულ შესწავლილი 20 სამარხიდან 19 ორმოსამარხი, ხოლო ერთი – №14 ქვის სამარხი აღმოჩნდა (სურ. 7-9).

გამომდინარე იქიდან, რომ მეტი სიცხადე გვინდა შევიტანოთ დმანისის სამაროვნის ქარისტიანული უბნის V კვადრატში შესწავლილი სამარხების ტიპოლოგიისა და ქრონოლოგიის საკითხებში, აქვე მოგვყავს მონაცემები საარქივო-საანგარიშო დოკუმენტაციიდან სამარხების შესახებ:

სამარხი 1 – ორმოსამარხი (სურ. 7-8), ქვის ბრტყელი ფილებით დახურული. მიწის ზედაპირიდან 1.0 მეტრ სიღრმეზე (h – 1.40 მ)⁸ გამოვლინდა ბავშვის დაზიანებული ჩონჩხი. მიცვალებული დაკრძალული იყო ზურგზე, გაშოტილ პოზაში, თავით დასავლეთით, ხელების გულმკერდზე დაწყობით. მიწის ზედაპირიდან 1.15 მეტრ სიღრმეზე (ჩვენი ჩასწორებით h – 1.55 მ) გამოვლინდა მეორე – ზრდასრული ინდივიდის ჩონჩხი, ხოლო მისი თავის ქალის ქვეშ აღმოჩნდა თამარ მეფის სპილენძის მონეტა. მეორე ასეთივე მონეტა აღმოჩნდა სამარხ-

5 აღნიშნული წლის ანგარიშებში №5 სამარხის ფოტო და თხრილი გეგმისგან განსხვავებით ტექსტში შეცდომით მოხსენიებულია როგორც №7 სამარხი, მომდევნო, 1977 წლის ანგარიშებში შესწორებულია და დანომრილია, როგორც №5 სამარხი.

6 საარქივო დოკუმენტაციის მიხედვით, V კვადრატში მცირე სამუშაოები წარმოებდა 1978 წელსაც.

7 სავარაუდოდ, მიცვალებულთა ნეშტის ნაწილის შემთხვევაშიც ინდივიდუალურ სამარხებთან და დაკრძალვის წესთან გვაქვს საქმე.

8 საველე-არქეოლოგიური ანგარიშის ტექსტში მოყვანილი მიწის ზედაპირიდან ათვლილი სიღრმე, პირველწყაროს, სამარხის თავდაპირველი ანაზომის (საინვენტარო №03:5-77:159) მიხედვით საერთო ათვლის ნიშნულით შეესაბამება h – 1.40 მეტრს.

თან, 1.70 მეტრ სიღრმეზე (შესაბამისად, $h = 2.10$ მ) [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:1]. მოცემული ინფორმაციიდან ჩანს, რომ №1 სამარხში ჯერ დაუკრძალავთ ქვედა დონეზე აღმოჩენილი ზრდასრული ადამიანი, ხოლო განსაზღვრული დროის შემდგომ – ბავშვი. შესაძლოა, ისინი ერთი ოჯახის წევრები ყოფილიყვნენ. ქვედა მიცვალებულის თავთან აღმოჩენილი სპილენძის მონეტა (თამარ-დავითის, 1200 წელს მოჭრილი) აღნიშნული სამარხის XIII საუკუნის I ნახევრით დათარიღების საშუალებას იძლევა [Джапаридзе, Гамбашидзе 1979:213-214].

სამარხი 2 – ორმოსამარხი (სურ. 10), ზედაპირზე დალაგებული რიყის ქვებით. მიწის ზედაპირიდან 1.20 მეტრ სიღრმეზე ($h = 1.80$ მ)⁹ აღმოჩნდა საკმაოდ დაზიანებული ჩონჩხი, გამოტილ პოზაში, სამხრეთ-დასავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთის დამხრობით. სამარხში აღმოჩნდა ლითონის სასაფეთქლე რგოლი (საველე № 03-2-77-3; (ტაბ. I, სურ. 5) [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2].

მე-3 ნომრით მონიშნულ ადგილას სამარხი არ დადასტურდა.

სამარხი 4 – ორმოსამარხი (სურ. 8), ბრტყელი ფილაქვით (1.50×0.95 მ) დახურული, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი. მიწის ზედაპირიდან 1.60 მეტრ სიღრმეზე ($h = 2.52$ მ)¹⁰ აღმოჩნდა ზურგზე გამოტილი გულმკერდზე ხელებდაწყობილი ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. 1.70 მეტრ სიღრმეზე ($h = 2.78$ მ),¹¹ ამავე სამარხში დადასტურდა მეორე (№4a), მსგავს პოზაში დაკრძალული ასევე ზრდასრული ინდივიდის ჩონჩხი (სურ. 11).¹² სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2].

სამარხი 7 – ორმოსამარხი (სურ. 13), ბრტყელი, დაკეჭნილზედაპირიანი ფილაქვით (1.60×0.48 მ) დახურული, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი. სამარხში ერთიმეორეზე დაკრძალული ორი მიცვალებული აღმოჩნდა. ერთი (№7) 2.50 მეტრ სიღრმეზე,¹³ თავით დასავლეთით, ზურგზე გამოტილი, გულმკერდზე ხელებდაწყობილი და ქვედა კიდურებმოხრილი პოზით. მეორე (№7a) $h = 2.70$ მეტრ სიღ-

9 აღნიშნული სიღრმე სამარხის ანაზომის (საინვენტარო №03:5-77:160) ათვლის ნიშნულის მიხედვით შეესაბამება $h = 1.80$ მეტრს.

10 მოცემული სიღრმე სამარხის ანაზომის (საინვენტარო №03:5-77:166), ათვლის ნიშნულის მიხედვით შეესაბამება $h = 2.52$ მეტრს.

11 აღნიშნული სიღრმე სამარხის ანაზომის (საინვენტარო №03:5-77:166) ათვლის ნიშნულით მიხედვით შეესაბამება $h = 2.78$ მეტრს.

12 საველე-არქეოლოგიური ანგარიშის ტექსტისა და სამარხის ანაზომების მიხედვით №4 და 4a მიცვალებულთა ნეშტები ერთიმეორეზეა დაკრძალული.

13 აღნიშნული სიღრმე დოკუმენტაციის, ტექსტური და ვიზუალური მასალის – ანაზომების ურთიერთშედარების მიხედვით მიიჩნევა, რომ უნდა გულისხმობდეს ათვლის საერთო ნიშნულიდან გამომანგარიშებულ თხრილის დონეს, ანუ ე.წ. h -ს. მსგავსად, აქედან მოყოლებული, სხვა სამარხების შემთხვევაშიც, სიღრმის აღნიშვნისას გგულისხმობთ საერთო ნიშნულიდან ათვლილ სიღრმეს – h -ს.

რმეზე – ზურგზე გამოტილი, გულმკერდზე ხელებდაწყობილი, თავით დასავლეთით. სამარხის ორივე მიცვალებული უინვენტაროდ იყო დაკრძალული [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2]. ანაზომის მიხედვით, 7b ნომრითაა დანომრილი h – 2.70 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩენილი მე-7 სამარხის კიდევ ერთი – მესამე ჩონჩხი, რომელიც 7a და 8a ჩონჩხებს შორისაა მოქცეული [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი, 1978:ტაბ. IV, სურ. 2].¹⁴

სამარხი 8 – ორმოსამარხი (სურ. 14), სხვა სამარხებისგან გამოირჩეოდა კარგად გათლილი, მართკუთხედის მოხაზულობის, სარკოფაგის ფორმისა და ორფერდა სახურავისებრი ზედაპირის მქონე საფლავის ქვით. ჰორიზონტული, მოგრძო საფლავის ქვის დასავლეთ ფასადზე გამოსახულია ორსაფეხურიან კვარცხლბეკზე მდგარი ტომკლავიანი ჯვარი, ქვედა მკლავის ორივე მხარეს ასევე ტომკლავება პატარა ჯვრების გამოსახულებით. აღნიშნულ, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილ სამარხში, საფლავის ქვის ქვეშ, h – 2.70 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა ზურგზე გამოტილი, თავით დასავლეთისკენ და მუცელზე ხელებდაწყობილი მიცვალებულის ჩონჩხი (სიგრძე 1.50 მ). სამარხი უინვენტარო იყო [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2-3].

სამარხი 9 – ორმოსამარხი (სურ. 8), აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილ საკმაოდ დიდი ზომის (2.0x0.75 მ) ფილაქვის ქვეშ, h – 2.50 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა დაზიანებული ბავშვის ჩონჩხი. სამარხში აღმოჩნდა: სპილენძის თვალბუდიანი (თვალი ამოვარდნილია) ბეჭედი (ტაბ. I, სურ. 11), საველე №03:2-77:16); მძივი, 24 ცალი, მწვანე მინის, სფერული ფორმის (ტაბ. I, სურ. 9), საველე №03:2-77:19); მძივი, 3 ცალი, შავი გიშრის, ოვალური ფორმის, დაწახნაგებული გვერდებით ((ტაბ. I, სურ. 10), საველე №03:2-77:21);¹⁵ სამაჯური, 2 ცალი (ტაბ. I, სურ. 16-17). ერთი შავი, მრგვალგანივკვეთიანი გაუმჭვირვალე მინის, სადა ზედაპირით (სავ. №03:2-77:4), მეორე მწვანე ფერის გამჭვირვალე მინის, გრეხილი და ასევე მრგვალგანივკვეთიანი, სავ. №03:2-77:5 (ტაბ. I, სურ. სურ. 16) [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:3, ტაბ. XII].¹⁶

სამარხი 10 – ორმოსამარხი (სურ. 8), აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი, დიდი ზომის (1.5x0.75 მ) ბრტყელი ფილაქვით დახურული. საფლავის ქვის ქვეშ, h – 2.40 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა

14 ანგარიშის ტექსტში ამ ნომრით წარმოდგენილი მიცვალებულის ნეშტი არ არის განხილული. თუ მიცვალებულთა ნეშტები, ნომრებით 7 და 7a ერთიმეორეზე არიან დაკრძალული, 7b მიცვალებული მათ გვერდზეა დაკრძალული. ამდენად, ვფიქრობთ, რომ 7b ნეშტის შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს სხვა სამარხის ნეშტთან.

15 მსგავსი ტიპის გიშრის მძივი დმანისიდან XII-XIII საუკუნეებითაა დათარიღებული [დოლაბერიძე 1985:91, ტაბ. XIV, სურ. 14].

16 გრეხილი სამაჯურების აღნიშნული ტიპი ზოგადად XI-XIII სს-ითაა დათარიღებული [დოლაბერიძე 1969:110-111].

ზურგზე გამოტილი, გულმკერდზე ხელებდაწყობილი მიცვალებულის ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. სამარხი უინვენტარო იყო [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:3].

სამარხი 11 – ორმოსამარხი (სურ. 14), მოგრძო ფორმის (1.75x1 მ) საფლავის ქვით, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი. საფლავის ქვის ქვეშ, h – 2.40 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა ზურგზე გამოტილი, გულმკერდზე ხელებდაწყობილი მიცვალებულის ჩონჩხი (სიგრძე 1.50 მ), თავით დასავლეთით. უინვენტარო [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:3].

მე-12 ნომრით აღნიშნულ ადგილას სამარხი არ დადასტურდა.

სამარხი 13 – ორმოსამარხი (სურ. 8),¹⁷ აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი. h – 2.26 მეტრ სიღრმეზე სამარხში ჩასვენებული აღმოჩნდა ზურგზე გამოტილი, მუცელზე ხელებდაწყობილი ბავშვის ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. სამარხი ნეშტის დონეზე შემოსაზღვრული იყო უსწორმასწორო ფორმის ქვებით. სამარხში აღმოჩნდა მინის მძივი, 1 ცალი სავ. №03:2-77:11 (ტაბ. I, სურ. 12); მინის მძივი, 21 ცალი, სავ. №03:2-77:7, ცილინდრული ფორმის (ტაბ. I, სურ. 15);¹⁸ მინის მძივი, 1 ცალი, სავ. №03:2-77:12), ცისფერი, ოვალური მოყვანილობის, შედუღებული ლითონის მასით (ტაბ. I, სურ. 7); მძივი, 1 ცალი, სარდიონის, სავ. №03:2-77:8, ოთხკუთხა და მოგრძო ფორმის (ტაბ. I, სურ. 6); მძივი, 30 ცალი, სავ. №03:2-77:6, თეთრი თიხის, ე.წ. „ფაიანსის“ (ტაბ. I, სურ. 14); მძივი, 1 ცალი, სავ. №03:2-77:10, ცისფრად მოჭიქული, ე.წ. „ფაიანსის“ (ტაბ. I, სურ. 8); ლილი ძვლის, 1 ცალი, სავ. №03:2-77:9, ნახევარსფეროსებრი, გარეპირზე ირიბი ნაჭდევებით (ტაბ. I, სურ. 13); მიცვალებულს მარჯვენა ხელზე ეკეთა წყვილი მინის სამაჯური – ერთი გამჭვირვალე, შავი ფერის, მრგვალგანიკვეთიანი სადა ზედაპირით; მეორე მრგვალგანიკვეთიანი გრეხილი ღერძით, ხშული შავი ფერის.¹⁹ სამარხთან ახლოს (0.75 მ-ში) აღმოჩნდა სადაფის გულსაკიდი ჯვარი სავ. №03:2-77:89

17 აღნიშნული სამარხის ნუმერაცია, ისევე, როგორც 14-16 სამარხებისა, სხვადასხვა საველე ვიზუალურ დოკუმენტაციასა და ტექსტურ ანგარიშებში განსხვავებულია. ჩვენ მიერ სამარხების ნუმერაცია გასწორდა და ამდენად სტატიის მოყვანილი №13 სამარხი შეესაბამება ადრეულ №19 ნუმერაციას; №14 სამარხი – №19 II-ს და ასევე №13 I ნუმერაციას; №15 სამარხი – №21-ს; №16 სამარხი – №20-ს.

18 მსგავსი, დმანისიდან და რუსთავიდან ცნობილი, მრავალრიცხოვანი პარალელური მასალის თარიღი XIII ს-ითაა განსაზღვრული [დოლაბერიძე 1985:47-48].

19 ზოგადად, საქართველოში აღმოჩენილი მსგავსი ტიპის სამაჯურები XI-XIII სს-ით თარიღდება: დოლაბერიძე 1969:100-112; ძველი გავაზის სამარხის პარალელური მასალა XII-XIII სს-ითაა დათარიღებული: ჭილაშვილი 1975, 56-59; პარალელური მასალა: არჩვაძე... 2005, 70, ტაბ. XLII, სურ. 1, 2, 4, 6, 8, 9.

(ტაბ. I, სურ. 4), სამკუთხად დაბოლოებული ტოლი მკლავებით [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:3-4, ტაბ. XIV, სურ. 1].

სამარხი 14 – ფილებით შედგენილი ქვის სამარხი (ზომ. 2.70x0.67, სიღრმე 0.45 მ), ჩრდილო-დასავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთის დამხრობის. h – 3.0 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა ჩონჩხი, გულალმა მწოლი, გაშოტილ მდგომარეობაში (სურ. 9). მიცვალებულს მარცხენა ხელი ჰქონდა მოხრილი და თავთან მიტანილი, მარჯვენა კი მკერდზე ედო. მოხრილ მდგომარეობაში იყო მარცხენა ქვედა კიდურიც. სამარხში აღმოჩნდა წაკვეთილი სფეროს ფორმის მძივი, 2 ცალი. ერთი სარდიონის, №03:2-77:115 (ტაბ. I, სურ. 2) მეორე ქარვის, სავ. №03:2-77:114 (ტაბ. I, სურ. 3);²⁰ საკინძე სპილენძის, სავ. №03:2-77:116, ბროწეულის ფორმის თავით (ტაბ. I, სურ. 1) [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:4; Джапаридзе 1980:273].

სამარხი 15 – ორმოსამარხი (სურ. 8), ოდნავ ჩრდილო-დასავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ხაზზე დამხრობილი. h – 2.50 მეტრ სიღრმეზე ჩონჩხი ესვენა გულალმა, გაშოტილ პოზაში, მარცხენა ხელის კიდური ედო მუცელზე, ხოლო მარჯვენა მიტანილი ჰქონდა თავთან. სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა.

სამარხი 16 – ორმოსამარხი (სურ. 8), აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე დამხრობილი. h – 2.50 მეტრ სიღრმეზე გულალმა ესვენა ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. მარჯვენა ხელის კიდური ედო მკერდზე, ხოლო მარცხენა მიტანილი ჰქონდა ნიკაპთან. ეს სამარხიც უინვენტარო აღმოჩნდა.

აღსანიშნავია, რომ №15 და №16 სამარხები ერთმანეთთან ძალზე ახლოა მოწყობილი. ჩნდება შთაბეჭდილება, რომ მე-16 სამარხის გაჭრისას დააზიანეს მე-15 სამარხის ჩონჩხი. ამაზე მეტყველებს ის, რომ მე-15 სამარხის ჩონჩხის მუხლქვედა კიდურები არ ჩანს, ხოლო მათი სავარაუდო განლაგების ადგილას მე-16 სამარხის მიცვალებულის ქვედა კიდურებია განლაგებული (სურ. 8).

როგორც ვნახეთ, განხილული სამარხების ჯგუფის სამარხეული მასალა (გარდა ქვედა დონის №14 სამარხისა)²¹ პარალელების მიხედვით განვითარებული შუა საუკუნეებით, XI-XIII სს-ით თარიღდება. გარდა ამისა, შესწავლილი სამარხების ჯგუფის დათარიღების თვალსაზრისით, უაღრესად მნიშვნელოვანია №1 სამარხში და ამავე სა-

20 მსგავსი ტიპის მძივები ყოლოთისა და სამთავროს სამაროვნიდან VI-VII სს-ითაა დათარიღებული: აფხაზავა 1979:ტაბ. XIV, სურ. 2; ტაბ. XVI, სურ. 14; ტაბ. XLII, სურ. 5,6.

21 №14 ქვის სამარხი და სამარხეული მასალა პარალელების მიხედვით შესაძლოა ადრე შუა საუკუნეებით – VII საუკუნით დათარიღდეს [აფხაზავა 1979:ტაბ. VII-4,13; XIV-2; XLII-5,6].

მარხთან ახლოს აღმოჩენილი ორი ცალი თამარ-დავითის სპილენძის მონეტა. აღნიშნული გარემოება წარმოდგენილი სამარხების უმეტესობის თარიღის XIII საუკუნით, მეტადრე XIII საუკუნის I ნახევრით განსაზღვრას არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს.

ჩვენთვის უალრესად საინტერესოა №5 და №6 სამარხების აღწერილობა, რომელთაგანაც ერთ-ერთს, №5-ს გააჩნდა წარწერიანი საფლავის ქვა.

სამარხი 5 – ორმოსამარხი (სურ. 8,12), აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზეა დამხრობილი. $h = 2.45$ მეტრ სიღრმეზე დადასტურდა გულალმა, გაშოტილ პოზაში დაკრძალული მიცვალებულის ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. მიცვალებულს მარჯვენა ხელის კიდური მკერდზე ედო, ხოლო მარცხენა მუცელზე. სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა.²²

მე-6 ნუმერაციის სამარხში ჩონჩხი არ დადასტურდა.²³

№5 და №6 ორმოსამარხები დახურული იყო კვარცხლბეკისებრი, მართკუთხედის ფორმის კარგად გათლილი საერთო ფილაქვით ($1.15 \times 1.6 \times 0.20$ მ). აღნიშნულ ფილაქვაზე ჰორიზონტალურ მდგომარეობაში მოთავსებული იყო ორფერდა სახურავისებრი ზედაპირის მქონე საფლავის ქვები (სურ. 5-6). №5 სამარხის ქვა – სიგრძე 1.12 მ, სიგანე – 0.30 მ, სიმაღლე – 0.25 მ. №6 სამარხის ქვა – სიგრძე 1.10 მ, სიგანე – 0.25 მ, სიმაღლე – 0.20 მ. აღნიშნულ ორივე ჰორიზონტალური საფლავის ქვის დასავლეთით, თავთან აღმართული იყო ოთხწახნაგოვანი სტელის ფორმის საფლავის ქვები. №5 სამარხის სტელის მიწისზედა, ფასადური ნაწილის სიმაღლე – 0.43 მ. №6 სამარხის – 0,38 მ.

ამდენად, №5 და №6 სამარხების შემთხვევაში საქმე გვაქვს სამი სეგმენტისგან შედგენილ მიწისზედა მემორიალის მოწყობასთან. ესენია: 1 – კვარცხლბეკისებრი ფილაქვა; 2 – მასზე ჰორიზონტალურად, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი ორფერდა სახურავის ზედაპირის მქონე სარკოფაგისებრი საფლავის ქვები, ხოლო მათ დასავლეთით, თავთან, 3 – ვერტიკალურად აღმართული, სტელის ფორმის, თითქმის თანაბარწახნაგოვანი საფლავის ქვები, წახნაგებზე წარწერის, ორნამენტისა და ჯვრის გამოსახულებით (იხილეთ №№5-6 და V კვადრატი შესწავლილი სხვა სამარხების მემორიალების მოწყობის რეკონსტრუქცია, სურ. 16).

22 №5 სამარხის აღწერილობას და სიღრმის დადგენას ვახდენთ საველე ანაზომების – საველე დოკუმენტაციის მიხედვით (ანაზომი №03:5-77:162).

23 საველე-არქეოლოგიური ანგარიშის ტექსტურ ნაწილში არ არის მოცემული №5 და №6 სამარხების აღწერილობა. ვიცით მხოლოდ ის, რომ სამარხები უინვენტარო იყო [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2]. ასევე, ანაზომებიდან ჩანს, რომ №6 სამარხი ჩონჩხს არ შეიცავდა.

ზემომოყვანილი ყველა სამარხი დასავლეთისა და ჩრდილოეთის მხრიდან შემოსაზღვრული იყო 0.70-0.80 მეტრი სისქის ქვის კედლით, ერთგვარი ზღუდით (შემორჩენილი სიმაღლე დაახ. 0.80-0.90 მ).²⁴ აღნიშნული კედლების შეერთების ადგილას ზღუდის ჩრდილო-დასავლეთის 90 გრადუსიანი შიდაკუთხე იქმნება (სურ. 8-9, 17). ზღუდეს, სავარაუდოდ, კედლები უნდა ჰქონოდა სამხრეთის და აღმოსავლეთის მხრიდანაც. სამწუხაროდ, V კვადრატის ეს მხარე გასული საუკუნის დასაწყისში, თბილისი-ერევნის გზის მშენებლობისას ღრმადაა მოჭრილი. ამდენად, საფიქრებელია, რომ V კვადრატის სამარხების მსაზღვრელი ზღუდის სამხრეთი და აღმოსავლეთი კედლები, ასევე ზღუდის შიგნით არსებული სამარხების ნაწილიც გზის მშენებლობისას განადგურდა.

ნატეხი ქვითა და კირხსნარით ნატეხი 0.50-0.70 მ სიგანის კედლების ნაშთებით ჩანს ასევე შემოზღუდული XIII კვადრატის ჯგუფის სამარხები (იხ. ქვემოთ). ჩვენი დაკვირვებით, მსგავსი ზღუდის მშენებლობის პრაქტიკა ფართოდ იყო გავრცელებული დმანისის სამაროვანზე.²⁵ მათი ფუნქცია ერთი ჯგუფის საოჯახო-საგვარეულო სამარხების, მიწისზედა მემორიალური ძეგლების გამიჯვნა და დაცვა უნდა ყოფილიყო სხვა ჯგუფის სამარხებისგან. აქვე, აღსანიშნავია, რომ დმანისის სამაროვანზე ზღუდით საზღვრავდნენ არა მარტო სამარხების ჯგუფს, არამედ მავზოლეუმებსაც. ამ მხრივ საინტერესოა 1970-1971 წელს დმანისის სამაროვანზე შესწავლილი ორი მავზოლეუმი, №3 გეგმით კვადრატული (ზომ. 3.30X3.10 მ) და №4 გეგმით წრიული (დმ 6.0 მ). ნაგებობებს შემოვლებული ჰქონდა ნატეხი ქვით ნაშენი ოთხკუთხა გეგმარების (12.0X9.30 მ) გალავანი [ჯაფარიძე 1984:20]. მავზოლეუმთაგან ერთი-ერთი – წრიული ფორმის, ინტერიერში მოწყობილი სამარხებითა და 13 არაბულწარწერიანი საფლავის ქვით კოლექტიური, საოჯახო-საგვარეულო დასაკრძალი აღმოჩნდა [ჯაფარიძე, 1984:20-26].

დმანისის სამაროვნის სამხრეთით, ქრისტიანულ უბანში, V კვადრატში გამოვლენილი №4-16 სამარხების²⁶ შემოვლებული ზღუდის ჩრდილოეთის კედლის შემორჩენილი შიდა სიგრძე 4.40 მ-ია, ხოლო დასავლეთისა – 5.20 მ. ვფიქრობთ, ამ სამარხების ჯგუფის შემთხვევაშიც, ზემომოყვანილი პარალელების გათვალისწინებით, საქმე ზღუ-

24 კედლის შესახებ არაფერია ნათქვამი ანგარიშებსა თუ სხვა ტექსტურ საველე დოკუმენტაციაში. ამდენად, არ ვიცით, იყო თუ არა მისი მშენებლობისას გამოყენებული კირხსნარი.

25 სამაროვნის ტერიტორიაზე, მიწის ზედაპირზე, ხშირად ჩანს ამგვარი ნაგებობათა კონტურები.

26 ამ ჩამონათვალში არ ვგულისხმობთ №14 სამარხს, რომელიც ზედა დონის სამარხებისგან განსხვავებით ქვედა დონეზეა გამოვლენილი და ადრე შუა საუკუნეებს განეკუთვნება.

დემეოვლებულ, საოჯახო-საგვარეულო სასაფლაოსთან გვაქვს. მოყვანილი ზღუდის დასავლეთი კედელი ჩრდილოეთის კედელთან შიდა კუთხით შეერთების შემდეგ კიდევ 2.40 მ-ით გრძელდება და შემდგომ სწორი კუთხით უხვევს დასავლეთით და უკვე №1 და №3 და მათთან არსებული სამარხების ჯგუფის ზღუდეს კრავს. გამოდის, რომ 1-3 და 4-16 სამარხებს ერთი ზღუდის კედელი ჰყოფდათ. ამავე დროს, აღნიშნული კედლის წყობაზე დაკვირვებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ჯერ №№1-3 და მათი სამარხების ჯგუფი შემოუზღუდავთ, ხოლო შემდგომ №4-16 სამარხების შემოზღუდვისას უკვე არსებული №№1-3 სამარხების ჯგუფის აღმოსავლეთი კედელი №4-16 სამარხების ზღუდის დასავლეთ კედლად გამოუყენებიათ; ასევე, მასზე მიუშენებიათ ამ უკანასკნელი ჯგუფის სამარხების მსაზღვრელი ჩრდილოეთი კედელიც. მოყვანილი სამშენებლო ფენების გათვალისწინებით, შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ, №№1-3 სამარხების ჯგუფი უფრო ადრეულია, ვიდრე №№4-16 სამარხების ჯგუფი. სამარხების მსაზღვრელი წრიული გალავნის მაგვარი ნაშთი ჩანს V კვადრატის ჩრდილოეთით, არქეოლოგიური გათხრების VI კვადრატში. არ არის გამორიცხული, რომ მსგავს ზღუდეგალავნიან საოჯახო-საგვარეულო სამარხებს გადახურვაც ჰქონოდათ. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ შემორჩენილი კედლები საკმაოდ კარგად ნაგებად გამოიყურება და მათი სისქეც ნორმალურია (0.70-0.80 მ და მეტი), თეორიულად დასაშვებია და პრაქტიკულად განხორციელებული შეიძლება ყოფილიყო ასეთი ზღუდე-გალავნისთვის ხის ძელებზე დაყრდნობილი ბანური გადახურვის მოწყობა.²⁷ თუმცა, აქვე აღვნიშნავთ, რომ დამატებითი მასალების მოძიების გარეშე ეს მოსაზრება ამ ეტაპზე დაუსაბუთებლად გამოიყურება.

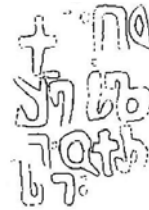
დმანისის სამაროვნის სამხრეთი უბნის V კვადრატის №5 და №6 სამარხის საფლავის ქვები

№5 სამარხის სტელისებრი საფლავის ქვა (საინ. № დმ.15). გამოთლილია მომწვანო-მონაცრისფრო ტუფის ქვისგან (სურ. 18). ფორმით თითქმის ტოლწახნაგოვანი სტელაა, საერთო სიმაღლით 0.80 მ. აქედან 0.43 მ მიწისზედა, ფასადური, კარგად გათლილი, სწორკუთხოვანი წახნაგებია, ხოლო დარჩენილი 0.37 მ სტელის ქვედა, უხეშად

²⁷ კიდევ უფრო ნაკლებად სავარაუდოა კრამიტით გადახურული ზღუდიანი სამარხების ჯგუფი, რადგან კრამიტების აღმოჩენა დმანისის სამაროვნის ჩვენთვის საინტერესო კვადრატზე არ დასტურდება. აქვე, დადგენილია, რომ ნაქალაქარზე გამოვლენილი საცხოვრებელი, სამეურნეო თუ რელიგიური დანიშნულების შენობა-ნაგებობათა თითქმის აბსოლუტური უმრავლესობა ბანური გადახურვისა უნდა ყოფილიყო.

გათლილი და ძირწაწვეტებული მიწაში ჩასამაგრებელი ნაწილი. საფლავის ქვის აღმოსავლეთ წახნაგზე (0.43x0.27 მ) ამოჭრილია 0.18 მ სიგანისა და 0.33 მ სიმაღლის თალოვანი ნიში. ნიშში მოთავსებულია ოთხსტრიქონიანი რელიეფური ასომთავრული წარწერა:

1. ✝ [-] იწ
2. ყუნ
3. ლ.ღქ
4. ს.

10 cm

ასო-ნიშნების მაქსიმალური სიმაღლე 6.5 სმ-ია, მინიმალური – 4.3 სმ. ქარაგმების გახსნის შემდეგ წარწერა შესაძლოა, ასე წავიკითხოთ:²⁸ „ქ[(რისტ)ე] ღ(მერთ)ო, / შ(ეიწყალ)ე / ს(უ)ლ/ი ოქრ/ {ოჲ}/სი“. ეპიტაფია ქანწილით იწყება. აღნიშნულ ნიშანსა და შემდეგ სიტყვას შორის სივრცე დაზიანებულია. ამდენად, ძნელია იმის თქმა, იყო თუ არა რაიმე სხვა ასო-ნიშნები მათ შორის.²⁹ მომდევნო ასო-ნიშნების, ი-სა და ღ-ს თავზე დასმულია ქარაგმა: ღ(მერთ)ო. ქარაგმა ზის ყ-სა და უ-ს თავზეც – შ(ეიწყალ)ე. ასევე ქარაგმის ნიშანი უნდა იყოს ს-სა და ზ-ს თავზე – ს[უ]ლ/ი. ამ უკანასკნელსა და შემდგომ, სახელის აღმნიშვნელ სიტყვას – ოქრ/{ოჲ}/სი-ის შორის განკვეთილობის ნიშანი, ერთი წერტილია. ეპიტაფიას ასევე ერთი წერტილი ასრულებს.

საფლავის ქვის სამხრეთ და ჩრდილოეთის წახნაგებზე (0.43x0.27 მ) ამოჭრილია 0.13 მ სიგანისა და 0.35 მ სიმაღლის თალოვანი ნიშები. თითოეულ ნიშში ამოკვეთილია წნული ორნამენტისგან შედგენილი ჯვრის მოტივი.

28 ზემომოყვანილი წარწერის წაკითხვისას გაწეული კონსულტაციისთვის, გვსურს მადლობა გადავუხადოთ პროფესორ თემო ჯოჯუას.

29 სივრცე მცირეა, შესაძლოა, დატეულიყო ერთი ასო-ნიშანი. თუ ჩავთვლით, რომ ეპიტაფიის პირველი ხაზი ✝-ით იწყება, დაზიანებულ ადგილას თითქოს მეორე ნიშანი e უნდა იყოს. მათ თავზე თითქოს ქარაგმის ფრაგმენტია. როგორც ვნახეთ, ამ შემთხვევაში ქარაგმის გახსნის შემდეგ იქნება ქ[(რისტ)ე]. თუ ჩავთვლით იმასაც, რომ პირველ და შემდეგ სიტყვას შორის არსებული მცირე რელიეფური შვერილი განკვეთილობის ნიშანია, მაშინ გამოდის, რომ პირველი სიტყვაა ქ[(რისტ)ე] და შემდეგი – ღ(მერთ)ო ერთმანეთისგან ერთი წერტილით არიან განცალკევებული. მომდევნო სიტყვა, რომელსაც ვკითხულობთ როგორც შ(ეიწყალ)ე, ასევე შესაძლოა გვეფიქრა, რომ იყოს მამაკაცის სახელი დ(ეს)ე ან დ(ოვან)ე. მთლიანობაში ეპიტაფია ასეთ შინაარსს შეიძენდა: ქ[(რისტ)ე] ღ(მერთ)ო / დ(ოვან)ე(ს) ს(უ)ლ / ი ოქრ / {ოჲ} / სი. ამ შემთხვევაში კი გარდაცვლილი დ(ოვან)ე გამოდის, ოქროს ძე. თუმცა შენდობის, ღმერთზე მიბარების აღმნიშვნელი სიტყვის გარეშე, რაც ნაკლებად სავარაუდოა.

წარწერიანი საფლავის ქვის მთავარ საფასადო წახნაგის საპირის-პირო, რევერსულ წახნაგზეც (0.42x0.25 მ) თაღოვანი, 0.18 მ სიგანისა და 0.30 მ სიმაღლის ნიშია ამოჭრილი. განსხვავებით საფლავის ქვის წარწერიანი წახნაგის ნიშისგან, დასავლეთის წახნაგზე ამოღებულ 0.01 მ სიღრმის ნიშში მეორე, 0.14 მ სიგანის და 0.26 მ სიმაღლის, 0.02 მ სიღრმის ასეთივე ნიშია ამოჭრილი.

როგორც ვნახეთ, № დმ.15 სტელისებრი საფლავის ქვის წარწერაში მოხსენიებულია გარდაცვლილის სახელი – ოქრო, რომლის სხვადასხვა ვარიაცია: ოქრია, ოქრუა, ოქროპირი, როგორც მამაკაცის სახელი, გვხვდება განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოში [ქართული სამართლის ძეგლები 1965:29]. სავარაუდოდ, ზემოთ აღნიშნული სახელისგან ნაწარმოები გვარსახელი – ოქრომჭედლისევილი გვხვდება საკუთრივ დმანისშიც, 1537-1538 წლების ერთ-ერთ საბუთში [ქართული სამართლის ძეგლები 1972:16]. დაბოლოს, ისტორიულ თორში, სოფ. გუჯარეთის მახლობლად, ნასოფლარ თონეთში აღმოჩენილი ქვაჯვარა, რომელიც XII-XIII საუკუნეებითაა დათარიღებული, ასევე შეიცავს მამაკაცის სახელს ოქრო (ოქროპირი) და ის ავტორის მიერ ადგილობრივ, მაღალი სოციალური წრის წარმომადგენლადაა მიჩნეული [ბერძენიშვილი 1986:45-46].

საფლავის ქვის წარწერაში მოხსენიებული ოქრო/ოქრუა დმანისელი წარჩინებული უნდა ყოფილიყო. მის მაღალ სოციალურ-ეკონომიკურ, დაწინაურებულ მდგომარეობაზე მეტყველებს მისთვისვე მოწყობილი სამი სეგმენტისგან – კვარცხლბეკის, სარკოფაგისებრი ორფერდიანი გადახურვისებრი ზედაპირის მქონე ლოდისა და წარწერიანი სტელისებრი საფლავის ქვისგან შედგენილი მემორიალი, რომლის ანალოგი არათუ დმანისის სამაროვანზე, არამედ საქართველოს სხვა თანადროულ არქეოლოგიურ ძეგლებზეც არ მოგვეპოვება.

რაც შეეხება №5 სამარხის, მემორიალური ძეგლისა და მისი წარწერის თარიღს, იგი დმანისის სამაროვნის სამხრეთი უბნის V კვადრატის ამავე დონეზე გამოვლენილი სხვა სამარხების ინვენტარის, ასევე თამარ-დავითის 1200 წლის მონეტის აღმოჩენის გათვალისწინებით XIII საუკუნით შეიძლება დათარიღდეს. ამ დათარიღებას საკუთრივ №5 სამარხის საფლავის ქვის (საინ. № დმ.15) წარწერის პალეოგრაფიული მხარეც არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს (სურ. 18).

საფლავის ქვის ეპიტაფია რელიეფურია, რაც ესოდენ დამახასიათებელია დმანისის სამაროვანზე არსებული ისლამური, არაბულ-წარწერიანი საფლავის ქვებისთვის [კახიანი 1965].

ნიშანდობლივია, რომ განვითარებული შუა საუკუნეების ქართულ პალეოგრაფიულ ძეგლებზე, განსაკუთრებით ეპიტაფიების

შემთხვევაში, რელიეფურად კვეთილი წარწერები იშვიათობაა. სამაგიეროდ, რელიეფურ წარწერებს ვხვდებით XIII-XIV საუკუნეებით დათარიღებულ დმანისის სამაროვნიდან მომდინარე არაბულწარწერიანი საფლავის ქვების აბსოლუტურ უმრავლესობაზე. № დმ.15 საფლავის ქვის შემთხვევაში შესაძლოა ადგილობრივი ტრადიციების, ზემომოყვანილი საერთო ტენდენციების ანარეკლს ვხედავდეთ. ამდენად, განსახილველი ეპიტაფიის ტექნიკურ შესრულებაშიც, სავარაუდოდ, იგრძნობა ადგილობრივი, ქალაქური ტრადიციების გავლენა.

როგორც ვახსენეთ, V კვადრატის №5 და №6 ორმოსამარხი დახურული იყო ერთი საერთო, კვარცხლბეკისებრი, მართკუთხედის ფორმის კარგად გათლილი საერთო ფილაქვით (1.15x1.60x0.20 მ). ჩვენთვის ცნობილია, რომ დიდი ზომის საფლავის ქვებს ცოლ-ქმრის მემორიალთა მოსაწყობად გვიან შუა საუკუნეებსა და უფრო მოგვიანო პერიოდშიც იყენებდნენ. ორი პერსონისთვის – ცოლ-ქმრისთვის განკუთვნილი ჰორელიეფიანი (გარდაცვლილთა სრული ფიგურების გამოსახულებით) საფლავის ქვებზე მამაკაცი ყოველთვის მარჯვნივაა გამოსახული და შესაბამისად, დაკრძალულიც [ნადირაძე 2000:121, ილუსტ. 43]. მიცვალებულთა აღნიშნული განლაგება წყვილის ჯვრისწერის დროს, ზოგადად მამაკაცისა და ქალის გვერდიგვერდ დგომის წესის გამოხატულება უნდა იყოს, სადაც მამაკაცი მარჯვნივ, ხოლო ქალი მისგან მარცხნივ დგას. ამდენად, თუ ჩვენი მსჯელობა სწორია, დმანისელი ოქრო/ოქრუას სამარხის გვერდზე, მისგან მარცხნივ მისივე მეუღლე უნდა ყოფილიყო დაკრძალული. სამწუხაროდ, №5 სამარხის გვერდით, №6 სამარხში ალამიანის ნეშტი არ დადასტურდა.³⁰

30 შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ცოლ-ქმრისთვის განკუთვნილი №5 და №6 სამარხები, საერთო მემორიალური ძეგლით, თავიდანვე მხოლოდ №5 სამარხის, ჩვენთვის უკვე ცნობილი მამაკაცის, ოქრო/ოქრუას ნეშტს შეიცავდა. ხოლო სავარაუდოდ, მისი მეუღლის მემორიალის მოწყობა მხოლოდ სიმბოლურ ხასიათს ატარებდა, რადგან ის იქ არ დაკრძალულა. ცოლ-ქმრიდან ერთ-ერთის გარდაცვალების შემთხვევაში წინასწარ ერთი საერთო მემორიალის მოწყობას ვხვდებით ეთნოგრაფიულ თუ თანამედროვე ყოფაშიც. ამდენად, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ოქრო/ოქრუას გარდაცვალების შემდგომ მისმა მეუღლემ სურვილისამებრ მოაწყო საერთო, მათ შორის საკუთარი მემორიალური ძეგლი. ამის შემდგომ ის რაღაც მიზეზის გამო მისთვისვე განკუთვნილ სამარხში არ დაკრძალულა. თუ ჩავთვლით, რომ ჩვენთვის უკვე ცნობილი ოქრო/ოქრუა XIII ს-ის 30-იან წლებამდე გარდაიცვალა, რასაც ეპიტაფიის პალეოგრაფიული ნიშნები, ასევე ამავე სამარხების ჯგუფის სამარხეული მასალა, განსაკუთრებით თამარდავითის 1200 წლის მონეტის აღმოჩენაც ამყარებს, მაშინ შესაძლოა დავუშვათ ერთ-ერთ ვარაუდად, რომ, მისი ჯერ კიდევ ცოცხალი მეუღლე მონღოლების მიერ 1235 წლის დმანისის სავარაუდო დარბევას შეეწირა, მისი ნეშტის ამოცნობა ვერ მოხერხდა ან აღარავინ დარჩა, რომ კუთვნილ ადგილას დაეკრძალათ. ან სულაც ტყვედ ჩავარდა და სხვაგან, დმანისიდან შორს აღმოჩნდა. როგორც სო-

№6 სამარხის სტელისებრი საფლავის ქვა (საინვ. № დმ.14) გამოთლილია მოცისფრო-მონაცრისფრო ტუფის ქვისგან (სურ. 19). ფორმით ის თითქმის ტოლწახნაგოვანი სტელაა, საერთო სიმაღლით 0.67 მ. აქედან 0.40 მ მიწისზედა, ფასადური, კარგად გათლილი, სწორკუთხოვანი წახნაგებია, ხოლო დარჩენილი 0.27 მ სტელის ქვედა, უხეშად გათლილი და ძირწაწვეტებული მიწაში ჩასამაგრებელი ნაწილი. საფლავის ქვის აღმოსავლეთ წახნაგზე (0.38x0.16 მ) ამოჭრილია 0.16 მ სიგანისა და 0.26 მ სიმაღლის თაღოვანი ნიში. ნიშში მოთავსებულია ორსაფეხურიან კვარცხლბეკზე მდგარი რელიეფური ჯვარი. საფლავის ქვის სამხრეთ და ჩრდილოეთ წახნაგებზე (0.38x0.16 მ) ამოჭრილია 0.10 მ სიგანისა და 0.26 მ სიმაღლის თაღოვანი ნიშები. თითოეულ ნიშაში ამოკვეთილია რელიეფური მცენარეული ორნამენტი.

საფლავის ქვის ჯვრის გამოსახულებიანი მთავარი საფასადო წახნაგის საპირისპირო, რვეერსულ წახნაგზეც (0.40x0.17 მ) თაღოვანი, 0.17 მ სიგანისა და 0.26 მ სიმაღლის ნიშია ამოჭრილი. როგორც №5 სამარხის საფლავის ქვის (დმ.15) შემთხვევაშიც, აქაც, დასავლეთის წახნაგზე ამოღებულ 0.015 მ სიღრმის ნიშში მეორე, 0.12 მ სიგანისა და 0.23 მ სიმაღლის, 0.01 მ სიღრმის მსგავსი ნიშია ამოჭრილი.

№6 სამარხის საფლავის ქვას (დმ.14), №5 სამარხის ქვასთან (დმ.15) ერთად ზემომოყვანილი მსჯელობიდან გამომდინარე განვიხილავთ, როგორც საერთო მემორიალურ ძეგლში შემავალ სეგმენტებად, ცოლქმრის სამარხის მიწისზედა მემორიალად.

დმანისის სამაროვნის სამხრეთი უბნის XIII კვადრატის სამარხების საფლავის ქვები

1986 წელს დმანისის სამაროვნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში რამდენიმე არქეოლოგიური თხრილი გაიჭრა.³¹ აქედან ერთ-ერთში – XII კვადრატში (ზომ. 5.0x9.0 მ) ქრისტიანული წესით გამართული 3 ქვის სამარხი და 20 ორმოსამარხი გამოვლინდა. სამარხების ნაწილს გააჩნდა საფლავის ქვები – უხეშად გამოთლილი მართკუთხედის

მეხი ისტორიკოსი კირაკოს განძაკეცი აღნიშნავს, 1235 წელს მონღოლებმა ქალაქ ლორეს აღების შემდეგ მათგან ლტოლვილი და გაქცეული მოსახლეობა ქალაქისვე მსაზღვრელ ღრმა ხევებში დიდი სისასტიკით ამოხოცეს. მისივე თქმით, იგივე ბედი ეწია დმანისის მოსახლეობასაც [Киракос Гандзакецци 1976:163]. ამდენად, დმანისში დატრიალებულ ქალაქ ლორეს მსგავს ტრაგედიას შესაძლოა, ქალაქის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ემსხვერპლა, მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო პირიც. ასევე, შესაძლებელია მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ ოქრო/ოქრუას ქვრივი ხელმეორედ გათხოვდა და ამჯერად ის უკვე სიკვდილის შემდეგ მეორე მეუღლის გვერდით დაიკრძალა.

31 სამაროვნის არქეოლოგიური ჯგუფის ხელმძღვანელი მ. გოჩიაშვილი.

ფორმის ქვის ბრტყელი ფილები. 23 სამარხიდან 6 ინვენტარიანი აღმოჩნდა. სამარხეული ინვენტარის მიხედვით (მინის სამაჯურები, სპილენძისა და პასტის მძივები, ბრინჯაოს ბეჭდები), ზემოხსენებული სამარხების ჯგუფი XII-XIII საუკუნეებით დათარიღდა. ამავე წელს, ზემოხსენებულ თხრილთან გაიჭრა კიდეც ერთი ახალი თხრილი – კვადრატი XIII (ზომ. 4.0x4.0 მ). სულ თხრილში, მიწის ზედაპირიდან 1.0-1.60 მეტრ სიღრმეზე 26 ორმოსამარხი დადასტურდა. მათგან 12-ს გააჩნდა საფლავის ქვები. სამარხები დახურული იყო მართკუთხედის ფორმის ბრტყელი ქვებით. სამი მათგანი ორფერდა სახურავის ზედაპირის მქონე, სარკოფაგისებრი ქვა აღმოჩნდა [Джапаридзе...1991:108]. №6 სამარხის მართკუთხედის ფორმის ქვის ბრტყელ ზედაპირზე გამოსახული იყო ადამიანის სტილიზებული ფიგურა, ჯვრით მკერდზე. ხოლო №9 სამარხის თავთან ჩასმული იყო ბოლნური ჯვრის გამოსახულებიანი და ადრე შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი ორნამენტებით შემკული კუბის ფორმის სტელის ფრაგმენტი (სავარაუდოდ, მეორადად გამოყენებული – ჯ. ჩ.). მიცვალებულები დაკრძალული იყვნენ ქრისტიანული წესით. სამარხებიდან 7 ბავშვისა აღმოჩნდა. როგორც სავსელე არქეოლოგიური დოკუმენტაციიდან ჩანს, გრუნტში ჩაჭრილი რამდენიმე ქვედა, II დონის სამარხი (სამარხი №17-20, 26) შესაბამისი სამარხეული ინვენტარის მიხედვით გვიან ბრინჯაო-ადრე რკინის პერიოდისა იყო. შესაძლოა, საფლავის ქვის მიხედვით გვიან შუა საუკუნეებისა იყოს №6 სამარხი, ასევე I დონის სხვა რამდენიმე სამარხიც. სულ 26 სამარხიდან 12 ინვენტარიანი აღმოჩნდა. სამარხეული ინვენტარის მიხედვით (სამაჯურები – მინის, მწვანე, ლურჯი, ცისფერი და შავი ფერის, მრგვალგანიკვეთიანი, სადა და გრებილი; სპილენძის სფერული, ყუნწიანი ღილები და სხვ.) II დონის სამარხების უმეტესობა განვითარებულ შუა საუკუნეებს უნდა განეკუთვნებოდეს. საინტერესოა ასევე, რომ XIII კვადრატის №7 და №8 სამარხების სიახლოვეს აღმოჩნდა რუსუდან მეფის სპილენძის მონეტა [ჯაფარიძე... 1986:29-34].

კვადრატის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს, XIII თხრილს გარეთ, ამავე წელს ექსპედიციამ დააფიქსირა ორი სტელისებრი საფლავის ქვა (სურ. 20), აღმოსავლეთის წახნაგებზე ჯვრების გამოსახულებით, ხოლო საპირისპირო, დასავლეთის წახნაგებზე ერთ-ერთზე ორნამენტული მოტივით შემკული, ხოლო მეორეზე ასომთავრული წარწერიანი ეპიტაფიით [Джапаридзе... 1991:108].³² ჩვენთვის საინტერესო საფ-

32 აღნიშნული წლის ანგარიშებში არ არის მოცემული ინფორმაცია ჩვენთვის საინტერესო ამ ორი საფლავის ქვის, შესაბამისად, სამარხების არქეოლოგიურად შესწავლის შედეგების შესახებ. თუმცა სავსელე-არქეოლოგიური დოკუმენტაციის – ფოტომასალისა და ანაზომების მიხედვით ვახდენთ აღნიშნულ სამარხთა კონ-

ლავის ქვები შესაბამის სამარხებზე აღმართული იყო ვერტიკალურად, ერთმანეთისგან 0.45 მეტრის დაშორებით. საფლავის ქვა საინვენტარო ნუმერაციით – დმ.32 აღმართული იყო №27 სამარხის თავთან. სამარხი აღმოსავლეთ დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი ორმოსამარხია.³³ მიცვალებული ესვენა ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით, ხოლო ხელები დაწყობილი ჰქონდა მკერდზე (სურ. 20).

№27 სამარხის სტელისებრი საფლავის ქვა (საინვ. № დმ.32) გამოთლილია მომწვანო-მონაცრისფრო ტუფისგან. მისი საერთო სიმაღლე 0.67 მ-ია (სურ. 21). აქედან 0.32 მ მიწისზედა, ფასადური, კარგად გათლილი, სწორკუთხოვანი წახნაგებია, ხოლო დარჩენილი 0.35 მ სტელის ქვედა, უხეშად გათლილი და ძირწაწვეტებული მიწაში ჩასამაგრებელი ნაწილია. საფლავის ქვის აღმოსავლეთ წახნაგზე (ფასადზე 0.32x0.19 მ) ამოკვეთილია რელიეფური, კვარცხლბეკზე მდგომი წნული ჯვარი. საფლავის ქვის სამხრეთ და ჩრდილოეთი წახნაგები (0.32x0.08 მ) სადაა. ჯვრის გამოსახულების რევერსულ მხარეს – სტელის დასავლეთ წახნაგზე (მთლიან ფასადურ ნაწილზე) მოცემულია წნული ორნამენტი.

მეტად საინტერესოა აღნიშნული, ამ ზოგადქართული ორნამენტის საფლავის ქვების რევერსულ მხარეს გამოსახვის ტრადიცია დმანისში. რამდენიმე ასეთ შემთხვევას ვხვდებით ისლამური სამარხების სტელისებრი საფლავის ქვებზე. ერთ-ერთი ასეთი მაგალითია არაბულწარწერიანი, სამკუთხედთავიანი სტელისებრი საფლავის ქვა №11 (სიმაღლე – 0.45 მ, სიგანე – 0.23 მ, სისქე – 0.13 მ), აღმოსავლეთის წახნაგზე კასიმ აჰმად იბნ ხავაჯას მოხსენიებით, ხოლო მის საპირისპირო, რევერსულ მხარეს (დასავლეთის წახნაგზე), ასევე სამხრეთ და ჩრდილოეთ წახნაგების მთლიან სივრცეებზე ამოკვეთილი, ქართული მოტივებისთვის დამახასიათებელი წნული ორნამენტი. აღნიშნული ფაქტი ადგილობრივი, ქართული ტრადიციების გავლენად, დმანისის მულტიკულტურული სურათის გამოხატულებად მიიჩნევა. ზემოხსენებული საფლავის ქვა უთარილოა, თუმცა პარალელური მასალების მიხედვით, იგი ავტორის მიერ დაახლოებით XIII საუკუნის I ნახევრითაა დათარიღებული [კახიანი 1960:105-106, ტაბ. XXIII-XXVII].

ქალაქობის პერიოდის დმანისში მეტად თვალსაჩინოა სხვადასხვა წარმომავლობის მოსახლეობის განსხვავებული კულტურის, რელიგიის, ტრადიციების გავლენა ურთიერთზე და ასახვა ყოფით ცხოვრებაში, მატერიალურ კულტურაში. მათი ერთმანეთთან შერწყმა კი

ტექსტის რეკონსტრუქციას.

33 აღწერას ვახდენთ ანაზომების მიხედვით. სავარაუდოდ, №27 ორმოსამარხი უინვენტარო იყო.

ესოდენ თვალსაჩინოდ სწორედ ქალაქის სამაროვანზე შეინიშნება. საფლავის ქვების კვეთისა და დამუშავების ტექნიკის, გამოყენებული მასალის, მემორიალების მოწყობის მსგავსების გათვალისწინებით შესაძლებლად მივიჩნევთ, რომ დმანისელ ქრისტიანთათვის (ქართველებისა და სომხებისთვის), ასევე მუსლიმთათვის მემორიალური ძეგლები, ხშირ შემთხვევაში, ერთი და იმავე ხელოსნების მიერ მზადდებოდა. რა თქმა უნდა, შესაბამისი ზოგადი რელიგიური კანონიკის დაცვით. აქვე იქნებოდნენ შესაბამისად განსწავლული ქართული, სომხური და არაბულწარწერიანი ეპიტაფიების „წამწერელნიც“.

სტატიაში წარმოდგენილი №27 სამარხის წნულჯვრიანი და წნულორნამენტიანი საფლავის ქვა (დმ.32) ზემოთ მოყვანილი პარალელის, არაბულწარწერიანი საფლავის ქვის, ასევე, იქვე, იმავე დონეზე მდებარე სამარხების (კვადრატი XIII) თარიღის მიხედვით ზოგადად XIII საუკუნით შეიძლება დავათარილოთ, მეტადრე ხსენებული საუკუნის II ნახევრით.

მეტად საინტერესო აღმოჩნდა №27 სამარხის საფლავის ქვის გვერდზე, მის ჩრდილოეთით აღმართული მეორე სტელისებრი საფლავის ქვა.

№№ 28-29 სამარხის³⁴ სტელისებრი საფლავის ქვა (საინვ. № დმ.26) გამოთლილია მომწვანო-მონაცრისფრო ტუფის ქვისგან (სურ. 22). მისი საერთო სიმაღლე 0.65 მ-ია. მიწისზედა, ფასადური, კარგად გათლილი სწორკუთხოვანი წახნაგების სიმაღლე 0,38 მ-ია, ხოლო დანარჩენი 0.35 მ სტელის ქვედა, როგორც სხვა შემთხვევაში, უხეშად გათლილი და ძირწაწვეტებული მიწაში ჩასამაგრებელი ნაწილია. საფლავის ქვის აღმოსავლეთ წახნაგზე (ფასადზე 0.38x0.24 მ) ამოკვეთილია ორსაფეხურიან კვარცხლბეკზე მდგარი ჯვარი. საფლავის ქვის სამხრეთ და ჩრდილოეთი წახნაგები (0.38x0.12-0.13 მ) სადაა. ჯვრის გამოსახულების რევერსულ მხარეს – სტელის დასავლეთ წახნაგის ზედა ნაწილში მოცემულია სიღრმეში ამოკვეთით შესრულებული ეპიტაფია – ასომთავრული წარწერა სამ ხაზზე. ასო-ნიშნების მაქსიმალური სიმაღლე 6.1 სმ-ია, მინიმალური – 3.1 სმ. ქართულწარწერიანი საფლავის ქვის ტექსტი ჩვენი ვერსიით შემდეგნაირად იკითხება:

34 სავარაუდოდ, გამომდინარე იქიდან, რომ აღნიშნულ ორმოსამარხში ორი მიცვალებულის ნეშტი აღმოჩნდა, ორმოსამარხსა და მიცვალებულთა ნეშტებს 28-29 ნომრები მიენიჭა.

1. †: ს~ზსტ
2. ულსტ
3. ყნ: ინ:-

ქარაგმების გახსნის შემდეგ წარწერა შეიძლება ასე წავიკითხოთ:
„†: ს[უ]ლსა / ებ{ია}სა / შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმა)ნ“

როგორც ვხედავთ, წარწერა ქანწილით იწყება. ქარაგმის ნიშანი გამოყენებულია ს-სა და ზ-ს (ს[უ]ლსა), ყ-სა და ჩ-ს (შ[ეუნდვე]ნ) თავზე. განკვეთილობის (ორი წერტილი) ნიშანია ქანწილის – †, ყ-სა და ჩ-ს შემდეგ. ტექსტის დასრულების აღმნიშვნელი ტექნიკური ნიშანია (განკვეთილობის ორი წერტილი და ხაზი) მოცემული ი-სა და ჩ-ს შემდეგ.

წარწერის მიხედვით, გარდაცვლილის სახელის ფუძეა ები. მსგავსი ფუძის სახელი ქართული ონომასტიკიდან ცნობილია შემდეგი ფორმებით: ებია, ებინა, ებინაათ, ებიტა. ასევე, სავარაუდოდ, ამავე სახელისგან ნაწარმოებია გვარი ებიტასშვილი/ებიტაშვილი. აღნიშნული სახელები ქართულ ისტორიულ დოკუმენტებში – ნასყიდობის, გაყრის, წყალობის ხასიათის XVII საუკუნით დათარიღებულ საბუთებში მრავლად გვხვდება [პირთა ანოტირებული ლექსიკონი 1993:106-107]. მამაკაცის ეს სახელი გავრცელებული ჩანს შიდა და ქვემო ქართლში. სხვა შემთხვევაში, თუ ეს სახელი ქალისაც შესაძლოა ყოფილიყო, შეგვიძლო გვეფიქრა სხვა გარემოებაზეც. მაგალითად, ნიშანდობლივია, რომ №27 სამარხის და №№ 28-29 სამარხების საფლავის ქვები (დმ.32 და დმ.26) ერთმანეთთან ძალზე ახლოს იყო აღმართული. თუ ჩავთვლიდით, რომ ეს ორი საფლავის ქვა წყვილის, ცოლ-ქმრის სამარხების მემორიალებია, როგორც ამას წინა შემთხვევაში ვვარაუდობთ (ოქრო/ოქრუას და მისი მეუღლის მემორიალური ძეგლი), აქაც ცოლ-ქმრის – ქმრის მარჯვნივ, ხოლო ცოლის მარცხნივ – დაკრძალვასთან შესაძლოა, გვექონდეს საქმე. თუმცა მსგავსი ქალის სახელი ჩვენთვის უცნობია. აქვე, №27 და №№ 28-29 სამარხების ანაზომებიდან ჩანს, რომ ები/ებია/ებიტა(?) სახელით მოხსენიებულ საფლავის ქვის ქვეშ, სამარხში ორი მიცვალებულის ნეშტი გამოვლენილა. ძნელია თქმა, ამ შემთხვევაში კოლექტიურ, ერთ სამარხში ერთიმეორეზე დაკრძალული ორი ადამიანის სამარხთან გვაქვს საქმე თუ სხვადასხვა სამარხის სხვადასხვა ნეშტთან. №28 სამარხის ნეშტთან აღმოჩნდა სპილენძის (ბრინჯაოს?) ბეჭედი, თხელი, ოვალური მოყვანილობის ფარაკითა და

ასეთივე თხელი, ბრტყელი ღეროთი (ტაბ. I, სურ. 34). მსგავსი ტიპის ბეჭდები სიონიდან XI-XIII საუკუნეებითაა დათარიღებული [რამიშვილი 1970:108-110, 109, სურ. 15, №75].

ჩვენს ხელთ არსებული და სტატიაში წარმოდგენილი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით №№ 28-29 სამარხი, ზოგადად, შესაძლოა, XIII საუკუნით დათარიღდეს. ასევე, აღნიშნულ სამარხზე აღმართული ეპიტაფიანი საფლავის ქვა და წარწერაც (საინგ. № დმ.26) შესაძლოა, ამავე, XIII საუკუნეში შესრულებულად მოვიაზროთ და როგორც წინა შემთხვევაში, ისე ახლაც, ეპიტაფიის ზოგადი პალეოგრაფიული ნიშნების გათვალისწინება აღნიშნულ დათარიღებას სავარაუდოდ არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს.

წარმოდგენილი ეპიტაფიანი საფლავის ქვის თარიღის განსაზღვრისას, ასევე, გასათვალისწინებელია ზემოაღნიშნულ წარწერიანი საფლავის ქვასთან გამოვლენილი, ჩვენი ვარაუდით, თანადროულად აღმართული მეორე უწარწერო საფლავის ქვის დათარიღების მცდელობაც,³⁵ რომელიც ასევე ჩვენი ვარაუდით XIII საუკუნეზე მოდის. ჩვენ მიერ შემოთავაზებული თარიღის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს მომიჯნავედ, იმავე არქეოლოგიურ დონეზე არსებული სამარხებისა და სამარხეული ინვენტარის (მათ შორის რუსუდან მეფის სპილენძის მონეტის) თარიღი, რომელიც XIII საუკუნით განისაზღვრება.

დასკვნა

წერილობითი წყაროების, გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის, ისტორიულ-არქიტექტურული ნაშთების მიხედვით, განვითარებული შუა საუკუნეების დმანისი მრავალეტნიკური, ერთმანეთისაგან განსხვავებული კონფესიის მოსახლეობით დასახლებული ქალაქია. სხვადასხვა რელიგიისა და კულტურათა თანაარსებობა, მათი ურთიერთგავლენა, ასახულია არქეოლოგიურად გამოვლენილი მატერიალური კულტურის ძეგლებზე. ეს განსაკუთრებით თვალსაჩინოა დმანისის სამაროვნის მაგალითზე.

დმანისის ქალაქობის პერიოდის სამაროვანი წარმოდგენილია მუსლიმური და ქრისტიანული – ქართულ-ქალკედონური და სომხურ-გრიგორიანული უბნებით. გვხვდება როგორც არაბულწარწერიანი,

³⁵ ეპიტაფიის შინაარსისა და ფორმულირების მსგავსების მიხედვით შესადარებელ მასალად შესაძლოა მოვიყვანოთ, რამდენიმე წლის წინ, გელათში, დავით აღმაშენებლის კარიბჭეში აღმოჩენილი ადაის ნერჩის ძის საფლავის ქვა და მასზე არსებული ეპიტაფია [გაგოშიძე 2011:25-26], რომლის თარიღიც, ავტორის მიხედვით, XIII საუკუნის II ნახევრით განისაზღვრება.

ისე სომხურწარწერიანი საფლავის ქვები. ისინი XIII-XIV საუკუნეებითაა დათარიღებული.

გასული საუკუნის 70-80-იან წლებში დმანისის სამაროვანზე ორი ქართულწარწერიანი საფლავის ქვის გამოვლენა, რომელთა კვლევის შედეგების პუბლიკაციასაც ამჟამად მომზადდა, იმ მოსაზრების საპირისპიროა, რომლის მიხედვითაც, თითქოსდა, განვითარებული შუა საუკუნეების ხანაში ქართველებს ტრადიციად არ ჰქონდათ საფლავის ქვების ეპიტაფიებით შემკობა. შესაბამისად, ამ მიზეზით არ გვხვდებოდა ისინი დმანისის სამაროვანზე, სხვა, თანადროულ არაბულ და სომხურწარწერიანი საფლავის ქვების გვერდით.

დმანისის სამაროვნის სამხრეთ ნაწილში, V კვადრატში აღმოჩენილი სამარხების ჯგუფი, სამარხეული მასალის, ნუმიზმატიკური მონეტების მიხედვით, განვითარებული შუა საუკუნეებით თარიღდება. V კვადრატის სამარხების ჯგუფში შემავალი №5 და №6 სამარხები მიწისზედა საფლავის მოწყობის ხასიათის მიხედვით ცოლ-ქმრისთვის განკუთვნილ მემორიალურ ძეგლად მიგვაჩნია. №5 სამარხს, სავარაუდოდ, ცოლ-ქმართაგან მამაკაცისთვის განკუთვნილ საფლავის ქვას (საინვ. № დმ.15) გააჩნდა ქართული ასომთავრული წარწერა. ქარაგმების გახსნის შემდგომ ეპიტაფია შესაძლოა ასე წაიკითხოთ: „ქ[(რისტ) ე] ღ(მერთ)ო, / შ(ეიწყალ)ე / ს(უ)ლ/ი ოქრ/{ოფ}/სი“. წარწერიანი საფლავის ქვის შემცველი №5 სამარხი არქეოლოგიური კონტექსტის გათვალისწინებით, შესაძლოა, XIII საუკუნის (შესაძლოა, I ნახევრით) დათარიღდეს. აღნიშნული სამარხის წარწერიანი საფლავის ქვის ზოგადად XIII საუკუნით დათარიღებას ეპიტაფიის პალეოგრაფიული მხარეც არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს.

სტატიკაში წარმოდგენილი მეორე წარწერიანი საფლავის ქვა აღმოჩენილია დმანისის სამაროვნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, არქეოლოგიური გათხრების XIII კვადრატის სიახლოვეს. № 28-29 სამარხებზე აღმართულ სტელისებრ საფლავის ქვაზე (საინვ. № დმ.26) ამოკვეთილი ეპიტაფია ქარაგმების გახსნის შემდეგ შემდეგნაირად შეიძლება წავიკითხოთ: „†: ს[უ]ლსა / ებ{ია}სა / შ(ეუნდვე)ნ ღ{მერთმა}ნ“.

ზემომოყვანილი საფლავის ქვის თარიღად, ერთიან საფლავთა ჯგუფში შემავალი სამარხების, აღმოჩენილი სამარხეული ინვენტარის განსაზღვრის გათვალისწინებით, შესაძლოა, XIII საუკუნე მოვიაზროთ. ამ შემთხვევაშიც, სავარაუდო თარიღს ეპიტაფიის შინაარსი და წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნები არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს.

ამდენად, დღეისთვის არსებული მონაცემების, სტატიკაში წარმოდგენილი მასალების გათვალისწინებით, ცალსახაა, რომ განვითარ-

რებული შუა საუკუნეების ხანაში დმანისის სამაროვანზე არსებობდა როგორც არაბულ და სომხურწარწერიანი, ისე ქართულწარწერიანი მემორიალების მოწყობის ტრადიცია.

წინამდებარე სტატიაში წარმოდგენილი განვითარებული შუა საუკუნეების ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები და მათთან დაკავშირებული კვლევა, ვფიქრობთ რომ, მნიშვნელოვანი იქნება შემდეგი გარემოების გამო: როგორც სტატიაში აღინიშნა, არქეოლოგიური მასალის სიმცირის, უმეტეს შემთხვევაში კი არარსებობის პირობებში, დამკვიდრდა აზრი, თითქოსდა განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოში მიღებული არ იყო მოსახლეობის ფართო ფენების წარმომადგენელთა სამარხებზე დეკორირებული და ეპიტაფიანი ქვების აღმართვა. ამჟამად, ბოლო წლების არქეოლოგიური გათხრების მონაცემებიდან გამომდინარე, ეს შეხედულება შესაძლოა, შეიცვალოს. ეს პირველ რიგში ეხება შუა საუკუნეების დმანისსაც. იმედი გვაქვს, რომ მომავალში მეტი ყურადღება დაეთმობა შუა საუკუნეების ქალაქების სამაროვნების არქეოლოგიურ კვლევას, ამ ტიპის მემორიალური ძეგლების გამოვლენას და ფიქსაციას.

დამოწმებანი

არჩვაძე 2005: თ. არჩვაძე, ც. ჩიკოიძე, მ. ჩხატარაშვილი, რუსთავში გათხრილი საერო სასახლე, *რუსთავი III* (რედ. ვ. ჯაფარიძე), თბილისი: 2005.

აფხაზავა 1979: ნ. აფხაზავა, ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა (არქეოლოგიური ქრონოლოგიის საკითხები სამკაულის მიხედვით), თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1979.

ბერძენიშვილი 1964: დ. ბერძენიშვილი, დმანისელი ამირას უცნობი წარწერა ფინეზაურის ხეობიდან. *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. XXXIII, 3. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1964.

ბერძენიშვილი 1986: დ. ბერძენიშვილი, „ქვაჯვარა გუჯარეთის თონეთიდან“, *ძეგლის მეგობარი*, №2 (რედ. ვ. ბერიძე; სერიის რედ. ი. ციციშვილი). თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1986, 49-53.

ბერძენიშვილი 1998: დ. ბერძენიშვილი, „ვარძაგარა“, *დმანისი I*, რედ. ჯ. კოპალიანი, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1998, 66-75.

- გაგოშიძე 2011:** გ. გაგოშიძე, „ადამს ნერჩის ძის ეპიტაფია გელათიდან“, *ძველი ხელოვნება დღეს*, 02/2011, რედ. ნ. ვაჩიშვილი, 2011, 24-26.
- გორიაშვილი 1986:** მ. გორიაშვილი, „შუა საუკუნეების დმანისის ნაქალაქარის გარეუბნის სამაროვანი“, *ძველის მეგობარი №3* (რედ. გ. ბარათაშვილი; სერიის რედ. ი. ციციშვილი). თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 49-53.
- დოლაბერიძე 1969:** რ. დოლაბერიძე, „საქართველოს მინის სამაჯურები“, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე XXVIII-B*, რედ. ვ. ჯაფარიძე, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1969, 98-115.
- დოლაბერიძე 1985:** რ. დოლაბერიძე, XI-XIII სს. საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1985.
- იაკუთი 1964:** იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ნაკვ. 1. საქ. სსრ მეცნ. აკადემია, საქ. შესახებ არსებული წყაროების შემსწავლელი კომისია. არაბული ტექსტი თარგმნა და შესავალი დაურთო ე. სიხარულიძემ. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1964.
- კახიანი 1965:** ც. კახიანი, დმანისის არაბული წარწერები, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1965.
- კერესელიძე 1978:** თ. კერესელიძე, ძვლის ნივთების კატალოგი (მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიური განყოფილების ფონდების მიხედვით). თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1978.
- კოპალიანი 1998:** ჯ. კოპალიანი, „წარწერიანი არქეოლოგიური მასალა დმანისის ნაქალაქარის შიდა ციხიდან“, *დმანისი I*. რედ. ჯ. კოპალიანი, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1998, 76-82.
- კოპალიანი 1996:** ჯ. კოპალიანი, დმანისის ციხე (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), თბილისი: გამომცემლობა „საქართველო“, 1996.
- კოპალიანი 2002:** ჯ. კოპალიანი, ქვემო ქართლის თავდაცვითი სისტემა შუა საუკუნეებში (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). დისერტაცია. საქ. მეცნ. აკად. არქეოლ. კვლევ. ცენტრი. თბილისი: 2002.
- ლანჩავა, ისაკაძე, ბუაძე 2011:** ო. ლანჩავა, რ. ისაკაძე, შ. ბუაძე, „გელათი, დავით აღმაშენებლის კარიბჭე (არქეოლოგიური კვლევის შედეგები)“, *ძველი ხელოვნება დღეს*, 02/2011, 2011, 20-23.
- ლომთათიძე 1977:** გ. ლომთათიძე, საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა I-XIII სს. (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით), თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1977.
- მელიქსეთ-ბეგი 1954:** ლ. მელიქსეთ-ბეგი, „დმანისის სომხური წარწერები“, კრებ. *ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები (აღმოსავლური*

- ლურ ენათა სერია), რედ. გ. წერეთელი, საქ. სსრ მეც. აკად. თბილისი: მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1954, 158-161.
- მიწიშვილი 1969:** მ. მიწიშვილი, მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში IX-XIII სს. თბილისი: გამომცემლობა „ხელოვნება“, 1969.
- მუსხელიშვილი 1938:** ლ. მუსხელიშვილი, „დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა)“, *შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა*, რედ. ივ. ჯავახიშვილი, თბილისი: გამომცემლობა „ტექნიკა და შრომა“, 1938, 319-448.
- ნადირაძე 2001:** ე. ნადირაძე, საქართველოს მემორიალური კულტურა, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2001.
- პირთა ანოტირებული ლექსიკონი 1993:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, ტ. II, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ. თბილისი: 1993.
- რამიშვილი 1970:** რ. რამიშვილი, სიონი, *ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები I*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1970.
- რეზესიძე 2011:** ნ. რეზესიძე, „გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის ნა-მოსახლარი დმანისის ნაქალაქარიდან“, *საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე*. ტ. II, რედ. ზ. თვალჭრელიძე. თბილისი: „ფავორიტი პრინტი“, 2011, 36-52.
- სილოგავა 2000:** ვ. სილოგავა, „სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები“, კატალოგი-გზამკვლევი. ახალციხე. ა.ო. „პროგრესი“, 2000.
- ფული საქართველოში 2000:** ფული საქართველოში, შემდგენელი: ი. გაგოშიძე, მ. ანთაძე, ც. ლვაბერიძე, მ. წოწელია, თ. ქუთელია, მ. შეროზია. თბილისი: საქართველოს ეროვნული ბანკის გამომცემლობა, 2000.
- ქართლის ცხოვრება 1955:** ქართლის ცხოვრება, ტომი I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი: „სახელგამი“, 1955.
- ქართული სამართლის ძეგლები 1965:** ქართული სამართლის ძეგლები, საერთო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.), ტომი II. ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“ (შეწირულობის დაწერილი ჭიაბერისა შიო მღვიმისადმი. 1189-1192 წწ.), 1965.
- ქართული სამართლის ძეგლები 1972:** ქართული სამართლის ძეგლები, სასამართლო განჩინებანი, ტომი IV. ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბილისი: გამომცემ-

- ლობა „მეცნიერება“ (განჩინება ლუარსაბ I-ისა იოთამ და ორბელ ბარათაშვილთა გაყრის საქმეზე. 1537-1538 წწ.), 1972.
- ჩხატარაშვილი 1978:** მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1978.
- ჩხვიმიანი 2009:** ჯ. ჩხვიმიანი, „ნაქალაქარ დმანისის სამაროვნის ძეგლები“, *საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ტბელობა“*, 2009 წლის მასალები (რედ. დ. მელიქიშვილი). თბილისი: „სეზანი“, 2009, 334-345.
- ჩხვიმიანი 2011:** ჯ. ჩხვიმიანი, „მეჩეთი დმანისის ნაქალაქარზე“, *საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე*. ტ. II, რედ. ზ. თვალჭრელიძე. თბილისი: „ფავორიტი პრინტი“, 2011, 214-246.
- ჭილაშვილი 1958:** ლ. ჭილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, თბილისი: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1958.
- ჭილაშვილი 1975:** ლ. ჭილაშვილი, ძველი გავაზი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1975.
- ჯაფარიძე 1969:** ვ. ჯაფარიძე, „ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა (წინასწარი შედეგები)“, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, ტ. XXVIII-B, თბილისი: „მეცნიერება“, 1969, 53-76.
- ჯაფარიძე 1971:** ვ. ჯაფარიძე, „დმანისის ნაქალაქარის გათხრები 1971 წელს“, *არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს*, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი (სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე და სხვ.). თბილისი: „მეცნიერება“, 1972, 52-55.
- ჯაფარიძე 1976:** ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის დოკუმენტური ანგარიში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური ინსტიტუტი (ხელნაწერი, საარქივო მასალა), თბილისი: 1976.
- ჯაფარიძე 1984:** ვ. ჯაფარიძე, „ერთი მაჰმადიანური მავზოლეუმი ნაქალაქარ დმანისის გარეუბნის სამაროვანზე“, *ძეგლის მეგობარი*, №68, რედ. ი. ციციშვილი, ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1984, 18-27.
- ჯაფარიძე, ართილაყვა 1971:** ვ. ჯაფარიძე, ვ. ართილაყვა, „გათხრები დმანისსა და მის მიდამოებში (1968 წლის წინასწარი შედეგები)“, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები*, ტ. II. საქ. სსრ მეცნ. აკად., ს. ჯანაშიას სახ. საქ. სახ. მუზეუმი. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1971, 63-74.

- ჯაფარიძე, გორჩიაშვილი 1978:** ვ. ჯაფარიძე, მ. გორჩიაშვილი, დმანისის გარეუბნის სამაროვნის გათხრის შედეგები (1977-1978 წწ.), დოკუმენტური ანგარიში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური ინსტიტუტი (ხელნაწერი, საარქივო მასალა), თბილისი: 1978.
- ჯალალანია, ჯაფარიძე 1987:** ირ. ჯალალანია, ვ. ჯაფარიძე, „დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ნუმისმატიკური მონაპოვარი“, *ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები*, ტ. V, რედ. ვ. ჯაფარიძე, თბილისი: „მეცნიერება“, 1987, 16-52.
- ჯაფარიძე... 1986:** ვ. ჯაფარიძე, ჯ. კოპალიანი, თ. ბუგიანაშვილი, გ. ბოლქვაძე, მ. გორჩიაშვილი, ნ. მგელაძე, რ. აბრამიშვილი, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1986 წელს ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური მუშაობის დოკუმენტური ანგარიში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური ინსტიტუტი (ხელნაწერი, საარქივო მასალა), თბილისი: 1986.
- ჯაფარიძე 1998:** ვ. ჯაფარიძე, „დმანისის სავჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი შუა საუკუნეებში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით)“, *დმანისი I*. თბილისი: „მეცნიერება“, 1998, 19-37.
- ჯოჯუა, გაგოშიძე 2012-2013:** თ. ჯოჯუა, გ. გაგოშიძე, „ქობაირის, ჰნევეანქისა და ახტალის მონასტრების ქართული ლაპიდარული წარწერები“, *ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები XII-XIII*, თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა, 2012-2013, 258-331.
- Джапаридзе, Гамбашидзе, 1979:** В. Джапаридзе, Г. Гамбашидзе, „Раскопки в Дманиси“, *Полевые Археологические Исследования в 1976 году*, Академия Наук Грузинской ССР, Центр Археологических Исследований Института Истории, Археологии и Этнографии им. Акад. И. А. Джавахишвили, Тбилиси: издат. „Мецниереба“, 1979, 204-214.
- Джапаридзе 1978:** В.В. Джапаридзе, „Раскопки в Дманиси“, *Археологические открытия 1977 года*, Академия Наук СССР, Институт археологии. Москва: издат. „Наука“, 1978, 482-483.
- Джапаридзе 1980:** В. Джапаридзе, „Отчет работы Дманисской археологической экспедиции“, *Полевые археологические исследования в 1977 году*, Академия Наук Грузинской ССР, Центр Археологических Исследований Института Истории, Археологии и Этнографии им. И. А. Джавахишвили, Тбилиси: издат. „Мецниереба“, 1980, 262-275.
- Джапаридзе... 1987:** В.В. Джапаридзе, Д.Д. Копалиани, Н.Р. Мгеладзе, М.Ш. Гочиашвили, Г.С. Болквадзе, Т.В. Бугианишвили, „Дманисская экспедиция раскопки в 1984 году“, *Полевые археологические исслед-*

დოვანია в 1984-1985 гг. Академия Наук Грузинской ССР, Археологическая комиссия Грузии, Центр Археологических Исследований, Институт Истории, Археологии и Этнографии им. Акад. И. А. Джавахишвили, Тбилиси: издат. “Мецниереба”, 1987, 105-119.

Джапаридзе... 1991: В.В. Джапаридзе, Д. Д. Копалиани, Т.В. Бугианишвили, Г.С. Болквадзе, М.Ш. Гочиашвили, Н.Р. Мгеладзе, Р.С. Абрамишвили, “О работах Дманисской экспедиции”, *Полевые археологические исследования в 1986 году*, Академия Наук Грузинской ССР, Археологическая комиссия Грузии, Центр Археологических Исследований, Институт Истории, Археологии и Этнографии им. И. А. Джавахишвили. Тбилиси: издат. “Мецниереба”, 1991, 102-272.

Киракос Гандзакечи 1976: Киракос Гандзакечи, История Армении, Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л.А. Ханларян, Москва: издат. “Наука”. 1976.

Крачковская 1951: В. А. Крачковская, “Надгробные надписи из Дманиси”, *Эпиграфика Востока*, т. V, М.-Л., 1951, 21-32.

Մուրադյան, 1966: Պ. Մ. Մուրադյան, “Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում”, *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, № 3, 1966, 30-48.